Aacharaak; 1721

Handwritten

23970

आ·कौ· श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीमातापितृभ्यां नमः॥ निर्विघ्नं भूयात्॥ जानकीनयनयुग्मगोचरं श्रा
१ णिनां नयनयोरगोचरं॥ नीलमेघरुचिरं च विस्मयाभावयेमनसि राघवं मुदा॥ १॥ उद्वे
रपर्णामुखचंद्रबिंबं परामृशंतं निजपाणिपल्लवैः॥ गंगाधरं नौमि भुजंगराजकुंभस्थभी
त्याचकितं मुहुर्मुहुः॥ २॥ महादेवतनूजन्माभारद्वाजकुलोद्भवः॥ दिवाकरो रविं न
त्वा ह्याचारार्कं तनोत्यसौ॥ ३॥ तत्रादुपोद्घातप्रकरणमारभ्यते॥ स्मृतिः॥ अज्ञानतम रा·५
सांधानां भ्रामितानां कुदृष्टिभिः॥ धर्मशास्त्रप्रदीपोयं धार्यो मार्गोपदेशकः॥ म शिव
नुः॥ आचारः परमो धर्मो नृणां श्रेयस्करो भवेत्॥ इह लोके परा कीर्तिः परत्र प १

रमं सुखं ॥ आचारात्प्राप्यते श्रैष्ठ्यमाचारात्कर्म लभ्यते ॥ कर्मणा जायते ज्ञानं ज्ञानान्मो
क्षमवाप्नुते ॥ पराशरः ॥ आचारः परमो धर्म आचारः परमं तपः ॥ आचारः परमं ज्ञान
माचारात्किं न साध्यते ॥ स्मृत्यंतरे लौकिकाचारो व्यावश्यकत्वेनोक्तः किं पुनः शास्त्री
यः ॥ तथा ॥ यद्यपि स्यात्स्वयं ब्रह्मा त्रैलोक्याकर्षणक्षमः ॥ तथापि लौकिकाचारं मन
पि सापि न लंघयेत् ॥ तथा ॥ समयाचारिको धर्मो जातिदेशकुलोद्भवः ॥ ग्रामाचाराः परिग्रा
ह्याः सर्वत्रैव यथोदितं ॥ धर्ममूलमाह याज्ञवल्क्यः ॥ श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च
प्रियमात्मनः ॥ सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतमिति ॥ पद्मपुराणेपि ॥

।·कं· बहुत्वादिह शास्त्राणां धर्ममूलं श्रुतिस्मृती॥ श्रुतिस्मृतिपुराणानां विरोधो यत्र दृश्यते॥
२ श्रौतं तत्र प्रमाणं स्याद्द्वयोर्द्वैधे श्रुतिर्वरा॥ श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ॥
स्मृतिद्वैधे तु विषयः कल्पनीयः पृथक्पृथक्॥ वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः॥
वेदो नारायणः साक्षात्स्वयंभुरिति शुश्रुम॥ यो वैदिकमनादृत्य कर्म स्मार्तैनिहासिकं॥
मोहात्समाचरेद्विप्रो न स पुण्येन लिप्यत इति॥ धर्मलक्षणमाह शंखः॥ देशे काल उपा
ये न द्रव्यं श्रद्धासमन्वितं॥ पात्रे प्रदीयते यत्तत्सकलं धर्मलक्षणं॥ हेमाद्रौ विष्णुधर्मो शिव
त्तरेपि॥ गंगास्नानं शिवो देवो विप्रपूजात्मचिंतनं॥ ध्यानं नारायणस्यैतत्सकलं धर्मल २

अथआचानाकिप्रारंभः पत्रे१८

आ॰ कौ॰ २

वर्जित अनायासः स उच्यते॥ अशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनं॥ एतद्धि मंगलं प्रो
क्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः॥ स्तोकादपि प्रदातव्यमदीनेनांतरात्मना॥ अहन्यहनि यत्किं
चिदकार्पण्यं हि तत्स्मृतं॥ यथोत्पन्नेन संतोषः कर्त्तव्यो ह्यल्पवस्तुनि॥ परस्याचिंत
यन्नर्थं सास्पृहा परिकीर्तितेति॥ कर्मकरणे दिङ्नियम उक्तः कर्मप्रदीपे कात्यायने
न॥ यत्र दिङ्नियमो नास्ति जपहोमादिकर्मसु॥ तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐंद्री सौम्या
पराजिता॥ गौतमः॥ रात्रावुदङ्मुखः कुर्याद्दैवकार्यं सदैव हि॥ शिवार्चनं सदा शिव
प्येवं शुचिः कुर्यादुदङ्मुखः॥ सदा रात्रौ दिवा चेति व्याख्यातं गुरुभिः॥ विष्णुः॥ दि २

कैश्चित्

द्वियमाभावेऽग्नावीमनुरुध्यकर्मकुर्यात्॥प्राक्कृत्कोऽचारमपूर्वैतंत्रांतरे॥यत्रैवभाक्तु
स्तविषयस्तुदेतिप्राचीनुतांवेदविदोवदंति॥ततोपरांपूजकपूज्ययोश्चसदागमज्ञाःप्रव
दंतितांतु॥द्वितीयात्वागमोक्तपूजायामेवेतितत्रैवोक्तं॥कात्यायनः॥यत्रोपदिश्यतेकर्म
कर्त्तुरंगंनतूच्यते॥दक्षिणस्तत्रविज्ञेयःकर्मणांपारगःकरः॥आश्वलायनसूत्रंच॥
दक्षिणांप्रतीयादनादेशइति॥वराहपुराणे॥स्नानपूजातर्पणादिजपहोमसुरार्चनं॥
उपवासवताकार्यंसायंसंध्याकृतीर्विना॥चतुर्विंशतिमते॥इक्षूनपःफलंमूलंपय
स्तांबूलमौषधं॥भक्षयित्वापिकर्त्तव्याःस्नानदानादिकाःक्रियाः॥कर्मप्रदीपे॥पित्र्यमंत्रा

रुद्रवणेआत्मालंभेधर्मेक्षणे॥अधोवायुसमुत्सर्गेप्रहासेनृतभाषणे॥मार्जारमूषकस्प
र्शेआक्रुष्टेक्रोधसंभवे॥निमित्तेष्वेषुसर्वत्रकर्मकुर्वन्नपःस्पृशेत्॥आत्मालंभोहृदयस्प
र्शः॥हारीतः॥आर्द्रवासाजलेकुर्यात्तर्पणाचमनंजपं॥शुष्कवासाःस्थलेकुर्यात्तर्पणाच
मनंजपं॥आपस्तंबः॥संध्यार्थेभोजनार्थेवास्नानार्थेपितृकर्मणि॥शूद्राहृतेननाचामे
द्यागादिषुवनेषुच॥यमः॥आपःकरनखस्पृष्टाःसमाचमतियोद्विजः॥सुरांपिबतिसु
व्यक्तंयमस्यवचनंयथा॥बौधायनः॥शुद्धभावेभवेत्किंचिद्भूमौत्यक्त्वातुतज्जलं॥यो
गयाज्ञवल्क्यः॥आर्षंछंदश्चदैवत्यंविनियोगस्तथैवच॥वेदितव्यंप्रयत्नेनब्राह्मणेनवि

क्षणमिति॥तत्रैव बृहस्पतिः॥दयाक्षमानसूयाचशौचानायासमंगलं॥अकार्पण्य
अष्टावात्मगुणाः स्मृताः २ मस्पृहत्वं सर्वसाधारणानिच॥सर्वेषांविप्रराजन्यविट्शूद्राणांधर्मलक्षणानीत्यर्थः॥
दयादीनांलक्षणमाहस एव॥परेवाबंधुवर्गेवामित्रेद्वेष्टरिवासदा॥आपन्नेरक्षित
तरे४ व्यंतुदयैषापरिकीर्तिता॥बाह्येवाभ्यंतरेवापिदुःखउत्पादितेपरैः॥नकुप्यतिनवाहंति
साक्षमापरिकीर्तिता॥गुणान्नगुणिनोहंति स्तौतिमंदगुणानपि॥नान्यदोषेषुरम
तेसानसूयाप्रकीर्तिता॥अभक्ष्यपरिहारश्चसंसर्गश्चाप्यनिंदितैः॥स्वधर्मेचव्यव
स्थानंशौचमेतत्प्रकीर्तितं॥शरीरंपीड्यतेयेननशुभेनापिकर्मणा॥अत्यंतंतन्नकु

आ॰कौ॰ कार्यंच वदामः॥ प्रयोगपारिजाते विष्णुः॥ कार्पासक्षौमगोवालशणवल्कतृणादिकं॥ य
५ थासंभवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः॥ शुचौ देशे शुचिः सूत्रं संहतांगुलिमूलके॥ आ
वेष्टय षण्णवत्यां तत् त्रिगुणीकृत्य यत्नतः॥ अलिंगकैश्च मंत्रैस्तत्प्रक्षाल्योर्ध्ववृतं कृतं॥ पु
नस्तत् त्रिगुणीकृत्य नवसूत्रमधोवृतं॥ अप्रदक्षिणमावृत्तं सावित्र्या त्रिगुणीकृतं॥ वसि
ष्ठः॥ त्रिरावेष्टय दृढं कृत्वा हरिब्रह्मेश्वरान्नमेत्॥ एवं कृतोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रंथिरिष्य
ते॥ देवलः॥ प्रथेश्च नवसूत्रस्य वक्ष्यंते देवताः क्रमात्॥ ओंकारोग्निस्तथा नागः सोमः शिव
पितृप्रजापती॥ वायुः सूर्यश्च शर्वैश्चैदूत्येता नवतंतवः॥ रुद्रेण दीपने ग्रंथिः सावित्र्या ५

विश्वेदेवा १

याभिमंत्रितं॥ तद्धार्यमुपवीतं स्यान्नातिलंबं नचोच्छ्रितं॥ स्मृत्यंतरे॥ सावित्र्या दशकृत्वो
द्भिर्मंत्रिताभिस्तदुक्षयेत्॥ ब्रह्मचारिण एकं स्यात्स्नातके द्वे बहूनि वा॥ यज्ञोपवीतं परमेरमि
ति मंत्रेण धारयेत्॥ बहूनां धारणे तत्र प्रत्येकं मंत्र इष्यते॥ भृगुः॥ ब्रह्मसूत्रे च सव्यांसे
स्थिते यज्ञोपवीतिता॥ प्राचीनावीतिता दक्षे कंठस्थे तु निवीतिता॥ मनुः॥ मेखलामजिनं
दंडमुपवीतं कमंडलुं॥ अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृहीत्वान्यानि मंत्रतः इति॥ इति भार
द्वाज महादेवभट्टात्मज दिवाकरकृते आचारार्के उपोद्घातप्रकरणं॥ ॥ भूयास्
मे पुंडरीकायताक्षो मे नित्यं भूमिजाप्राणनाथो॥ संसाराब्धिं दूरपारं प्रतर्तुं श्र

आ॰कौ॰ ६

द्वनौकामारुरुक्षोः प्रमाणाः॥१॥ आश्वलायनः॥ अथोच्यते गृहस्थनित्यकर्म यथा
विधि॥ यत्कृत्वानृण्यमाप्नोति दैवात्पित्र्याच्च मानुषात्॥ अथात्र ब्राह्ममुहूर्तमारभ्य स्वा
यंकर्माण्युच्यंते॥ ब्राह्ममुहूर्तश्च द्वेधा॥ अंत्ययामात्मको रात्रेरुपांत्यमुहूर्तश्च॥ तत्रा
द्यः पितामहेनोक्तः॥ रात्रेस्तु पश्चिमो यामो मुहूर्तो ब्राह्म उच्यते॥ द्वितीयस्तु प्रयोग
पारिजाते रात्रिगतमुहूर्तपंचदशकं प्रक्रम्य ब्राह्मो नाम स्वतश्चैव मुहूर्तः क्रमशो नि
शीति॥ मनुः॥ ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिंतयेत्॥ कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वे शिव
दतत्त्वार्थमेव च॥ आगमे॥ ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय चिंतयेद्रघुनंदनं॥ श्रीरंजपम ६

शेषतः॥ छंदोगपरिशिष्टे॥ आसीनऊर्ध्वः प्रह्वो वा नियमो यत्र नेदृशः॥ तदासीनेन कर्त्त-
व्यं न प्रह्वेन न तिष्ठता॥ सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च॥ विशिखो व्युपवीतश्च
यत्करोति न तत्कृतं॥ न चात्रोत्तरार्द्धेन यज्ञोपवीतस्य कर्मांगत्वोक्तेः कर्मकालातिरिक्तका-
ले यज्ञोपवीतधारणमैच्छिकमिति वाच्यं॥ मलापकर्षणस्नाने गात्राभ्यंगे तथैव च॥
उपवीतं पृथक्कुर्यादन्यत्र नरकं व्रजेत्॥ इत्याश्वलायनोक्तेः॥ मंत्रन्यस्तोपवीतं यद्वि-
नाभ्यंगं न चोद्धरेत्॥ त्रुटितं वा यदि भ्रष्टं पुनर्मंत्रेण धारयेत्॥ नवीनं धारयेद्विप्रो जीर्णं तु
न परैर्धृतमिति हारीतोक्तेश्च॥ अथात्र प्रसंगाद्यज्ञोपवीतनिष्पत्तिप्रकारं तद्धारणप्र

भा०क्री नसहस्राणि भयस्थानशतानि च॥ दिवसे दिवसे मूढमाविशंति न पंडितं॥ ऊर्ध्व
८ बाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति मे॥ धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्य
ते॥ न जातु कामान्न भयान्न लोभा धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः॥ धर्मो नि
त्यः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः॥ इमां भारतसावित्रीं
प्रातरुत्थाय यः पठेत्॥ स भारतफलं प्राप्य परं ब्रह्माधिगच्छति॥ ६॥ प्रा
तः स्मरामि खलु तत्सवितुर्वरेण्यं रूपं हि मंडलमृचोथ तनुर्यजूंषि॥ सा रामचंद्र
मानि यस्य किरणाः प्रभवादिहेतुं ब्रह्माहरात्मकमलक्ष्यमचिंत्यरूपं॥ १॥ प्रातर्न ७

मामितरणिंतनुवाङ्मनोभिर्ब्रलेंद्रपूर्वकसुरैर्नुतमर्चितंच॥वृष्टिप्रमोचनविनिग्रहहेतुभू
[redacted]तंत्रैलोक्यपालनपरंत्रिगुणात्मकंच॥२॥प्रातर्भजामिसवितारमनंतशक्तिंपापौ
घशत्रुभयरोगहरंपरंच॥तंसर्वलोककलनात्मककालमूर्त्तिंगोकंठबंधनविमोचनमा
दिदेवं॥३॥श्लोकत्रयमिदंभानोःप्रातःप्रातःपठेतुयः॥ससर्वव्याधिनिर्मुक्तःपरंसुख
मनाथ मवाप्नुयात्॥४॥प्रातःस्मरामिगणनाथबंधुंसिंदूरपूरपरिशोभितगंडयुग्मं॥उद्दंडवि
घ्नपरिखंडनचंडदंडमाखंडलादिसुरनायकवृंदवंद्यं॥१॥प्रातर्नमामिचतुराननवंद्य
मानमिच्छानुकूलमखिलंचवरंददानं॥तंतुंदिलंद्विरसनाधिपयज्ञसूत्रंपुत्रंविलासच
तुरंशिवयोःशिवाय॥२॥प्रातर्भजाम्यभयदंखलुभक्तशोकदावानलंगणविभुंवरकुं

आ॰कं॰ जरास्यं॥अज्ञानकाननविनाशनहव्यवाहमुत्साहवर्धनमहं सुतमीश्वरस्य॥३॥श्लोक
८ त्रयमिदं पुण्यं सदा साम्राज्यदायकं॥प्रातरुत्थाय सततं यः पठेत्प्रयतः पुमान्॥४॥प्रातः
स्मरामि शरदिंदुकरोज्वलाभां सद्रत्नवत्सकलकुंडलहारशोभां॥दिव्यायुधोर्जितसुनी
लसहस्रहस्तां रक्तोत्पलाभचरणां भवतीं परेशां॥१॥प्रातर्नमामि महिषासुरचंडमुंडि
शुंभासुरप्रमुखदैत्यविनाशदक्षां॥ब्रह्मेंद्ररुद्रमुनिमोहनशीललीलांचंडीं समस्तसुर
मूर्तिमनेकरूपां॥२॥प्रातर्भजामि भजतामभिलार्थदात्रीं धात्रीं समस्तजगतां दुरिताप शिव
हंत्रीं॥संसारबंधनविमोचनहेतुभूतां मायां परां समधिगम्य परस्य विष्णोः॥३॥श्लोक ८

=रिवलाप ३

ध्यस्थं हृद्गेयं तं विचक्षण इत्यादि प्रातःस्मरणं पितामहोक्तब्राह्ममुहूर्तमारभ्य
कार्यमिति केचित्॥ श्रीमंतामहाचरणास्तु द्वितीयब्राह्ममुहूर्तमारभ्य प्रातःस्म
रणं कार्यं॥ पितामहोक्तस्तु वेदाभ्यासार्थमित्याहुः युक्तं चैतत्॥ रात्रेरंतिमयामे तु
द्विजो वेदं विचिंतयेत् इति परशुराम निबंधे कात्यायनोक्तेः अत्र स्वापे प्रायश्चि
त्तमुक्तं स्मृतिरत्नावल्यां॥ ब्राह्मे मुहूर्ते या निद्रा सा पुण्यक्षयकारिणी॥ तां करोति द्वि
जो मोहात् पादकृच्छ्रेण शुध्यतीति॥ अत्र स्मरणीयमाह व्यासः॥ महर्षिर्भगवान्व्या
सः कृत्वेमां संहितां पुरा॥ श्लोकैश्चतुर्भिर्धर्मात्मा पुत्रमध्यापयच्छुकं॥ मातापितृ
सहस्राणि पुत्रदारशतानि च॥ संसारेष्वनुभूतानि यांति यास्यंति चापरे॥ हर्षस्था

आ॰ क्री॰ १ प्रातः स्मरामि भवभीतिमहार्तिशांत्यै नारायणं गरुडवाहनमब्जनाभं ॥ ग्राहाभिभूतवरवार
णमुक्तिहेतुं चक्रायुधं तरुणवारिजपत्रनेत्रं ॥१॥ प्रातर्नमामि मनसा वचसा च मूर्ध्ना पादार
विंदयुगलं परमस्य पुंसः ॥ नारायणस्य नरकार्णवतारणस्य पारायणप्रवणविप्रपरा
यणस्य ॥२॥ प्रातर्भजामि भजतामभयंकरं तं प्राक्सर्वजन्मकृतपापभयापहत्यै ॥ यो
प्रि ग्राहवक्त्रपतितांघ्रिगजेंद्रघोरशोकप्रणाशमकरोद्धृतशंखचक्रः ॥३॥ श्लोकत्रयमिदं पु
स्त ण्यं प्रातःकाले पठेत्तु यः ॥ लोकत्रयगुरुस्तस्मै दद्यादात्मपदं हरिः ॥४॥ प्रातः स्मरामि रघु शिव
नाथमुखारविंदं मंदस्मितं मधुरभाषि विशालभालं ॥ कर्णावलंबिचलकुंडलशोभिगं १

ंकर्णांतदीर्घनयनं नयनाभिरामं ॥१॥ प्रातर्भजामि रघुनाथकरारविंदं रक्षोगणाय
भयदं वरदं निजेभ्यः ॥ यद्राजसंसदि विभज्य महेशचापं सीताकरग्रहणमंगलमापस
द्यः ॥२॥ प्रातर्नमामि रघुनाथपदारविंदं पद्मांकुशादिशुभरेखि सुखावहं मे ॥ योगीं
द्रमानसमधुव्रतसेव्यमानं शापापहं सपदि गोतमधर्मपत्न्याः ॥३॥ प्रातर्वदामि वच
सा रघुनाथनाम वाग्दोषहारि सकलं शमलं निहंति ॥ यत्पार्वती स्वपतिना सह भोक्तुका
मा पुण्यं सहस्रहरिनाम समं जजाप ॥४॥ प्रातः श्रये श्रुतिनुतां रघुनाथमूर्त्तिं नीलांबुदो
त्पलसितेतररत्ननीलां ॥ आमुक्तमौक्तिकविशेषविभूषणाढ्यां ध्येयां समस्तमुनिभिं

आ॰ कं॰ जेन मुक्तिहेतुं ॥५॥ यः श्लोकपंचकमिदं पठतीह भक्त्या श्रीरामकिंकरजनेषु स एव मुख्यः॥
१० आयुः श्रियं विपुलकीर्तिमनन्यसौख्यं लब्ध्वा चिरं सपदि रामपदं समेति ॥६॥ ब्रह्मा मुरा
रिस्त्रिपुरांतकारी भानुः शशी भूमिसुतो बुधश्च ॥ गुरुश्च शुक्रः शनिराहुकेतवः कुर्वंतु स
र्वे मम स्तुप्रभातं ॥१॥ भृगुर्वसिष्ठः क्रतुरंगिराश्च मनुः पुलस्त्यः पुलहश्च गौतमः ॥ रैभ्यो म
रीचिश्च्यवनश्च दक्षः कुर्वंतु० ॥२॥ सनत्कुमारः सनकः सनंदनः सनातनोप्यासुरिपिं
गलौ च ॥ सप्त स्वराः सप्त रसातलानि कुर्वंतु० ॥३॥ सप्तार्णवाः सप्तकुलाचलाश्च सप्त शिव
र्षयो द्वीपवनानि सप्त ॥ भूरादिकृत्वा भुवनानि सप्त कु० ॥४॥ पृथ्वी सगंधा सरसास्त १०

नयुमिदंदेव्याश्चंडिकायाः पठेन्नरः॥ सर्वान्कामानवाप्नोतिविष्णुलोकेमहीयते॥४॥प्रातः
स्मरामिभवभीतिहरंसुरेशंगंगाधरंवृषभवाहनमंबिकेशं॥षट्वांगशूलवरदाभयहस्त
मीशंसंसाररोगहरमौषधमद्वितीयं॥१॥प्रातर्नमामिगिरिशंगिरिजार्द्धदेहंसर्गस्थि
तिप्रलयकारणमादिदेवं॥विश्वेश्वरंविजितविश्वमनोभिरामंसंसाररोगहरमौषधमद्वि २४
तीयं॥२॥प्रातर्भजामिशिवमेकमनंतमाद्यंवेदांतवेद्यमनघंपुरुषंमहांतं॥नामादि
ते भेदरहितंषड्भावशून्यंसंसाररोगहरमौषधमद्वितीयं॥३॥प्रातःसमुत्थायशिवंवि
चिंत्यश्लोकत्रयंयेनुदिनंपठंति॥तेदुःखजातंबहुसंचितंहित्वापदंयांतितदेवशंभोः॥४॥
जन्म

लें९

आ·कं· उर्ने॥ विष्णुपत्नि नमस्तेस्तु पादस्पर्शं क्षमस्व मे॥ इति प्रार्थ्योत्थाय रविं गुरुं च नमस्कृत्य
११ प्रातरग्निमिति सप्तर्चं सूक्तं पठे ऋग्विधाने॥ ततो मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात्॥ तत्रा
दौ मूलवाक्यानि लिख्यंते॥ पराशरः॥ ततः प्रातः समुत्थाय कुर्याद्विण्मूत्रमेव च॥ नैर्ऋ
त्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः इति॥ अंगिराः॥ उत्थाय पश्चिमे रात्रेस्तत आच
चो५ म्योदकं॥ अंतर्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा॥ अथ ज्ञियैरनार्द्रैश्च तृणैः संवृ
घमेदिनीं॥ कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु शुचौ देशे समाहितः॥ देवता ऋषयः सर्वे पिशाचोर शिव
गराक्षसाः॥ इतो गच्छंतु भूतानि बहिर्भूमिं करोम्यहं॥ कृत्वा यज्ञोपवीतं तु पृष्ठतः कंठलं ११

विंतं॥ विण्मूत्रंतु गृहीकुर्यायद्दाकर्णेसमाहितइति॥ अयंचव्यवस्थितविकल्पः॥ यद्येकव
स्त्रोयज्ञोपवीतंकर्णेकृत्वा मूत्रपुरीषोत्सर्गंकुर्यादितिशांखायनोक्तेः॥ याज्ञवल्क्यः॥ दिवा
संध्यासुकर्णस्थब्रह्मसूत्रउदङ्मुखः॥ कुर्यान्मूत्रपुरीषेतु रात्रौचेद्दक्षिणामुखः॥ कर्णो
त्र दक्षिणः॥ कर्त्रेंगानामनुक्तौतु दक्षिणांगंभवेन्नदेति स्मृत्यर्थसारेउक्तत्वात्॥ पवित्रे
दक्षिणेकर्णेकृत्वा विण्मूत्रमुत्सृजेदितिलिंगाच्च॥ भरद्वाजः॥ अथापकृष्य विण्मूत्रंलोष्ठ
काष्ठतृणादिना॥ याज्ञवल्क्यः॥ गृहीतशिश्नश्चोत्थाय मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः॥ गंधलेपक्ष
यकरंशौचंकुर्यादतंद्रितः॥ यमः॥ आहरेन्मृत्तिकांविप्रः कूलात्ससिकतांतथा॥ विप्रेतु

आ·कौ· शुक्ला याह्यो कारक्ता क्षत्रे विधीयते॥ हरिद्वर्णा वैश्ये तु शूद्रे कृष्णा तु निर्दिशेत्॥ भृगुः॥ यस्मि
१२ न्देशे तु यत्तोयं यावच्च यत्रैव मृत्तिका॥ सैव तत्र प्रशस्ता स्यात्तया शौचं विधीयते॥ दे लिंगे मृत्ति
केदेये गुदे पंच करे दश॥ उभयोः सप्त दातव्या विट्शौचे मृत्तिकाः स्मृताः॥ शौनकः॥ आर्द्रा
मलकमात्रास्तु मूत्रशौचे हि मृत्तिकाः॥ दक्षः॥ तिस्रोपानेद् शैकस्मिन्नुभयोः सप्त मृत्ति
काः॥ विष्णुः॥ अर्द्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता॥ द्वितीया च तृतीया तु तदर्द्धार्द्धा प्र
कीर्तिता॥ वसिष्ठः॥ एका लिंगे करे तिस्र उभयोर्मृत्तिकाद्वयं॥ एकैकया मृदा पादौ प्रक्षाल्य शिव
तु शुचिर्भवेत्॥ मूत्रशौचं समाख्यातं शूके तु द्विगुणं भवेत्॥ शंखः॥ तिस्रस्तु पादयोर्देयाः १२

थापः स्पर्शश्च वायुर्ज्वलितं च तेजः ॥ नभः सशब्दं महता सहैव कु० ॥५॥ इत्थं प्रभाते परमं पवित्रं
पठेत्स्मरेद्वा शृणुयाच्च नित्यं ॥ दुःस्वप्ननाशस्त्विह सुप्रभातं भवेच्च नित्यं भगवत्प्रसादात् ॥
६ ॥ पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको जनार्दनः ॥ पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको
२४३ युधिष्ठिरः ॥७॥ अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनूमांश्च विभीषणः ॥ कृपः परशुरामश्च सप्तैते
चिरजीविनः ॥८॥ सप्तैतान्संस्मरेन्नित्यं मार्कंडेयमथाष्टमं ॥ जीवेद्वर्षशतं सोपि सर्व
व्याधिविवर्जितः ॥९॥ अहिल्या द्रौपदी सीता तारा मंदोदरी तथा ॥ पंचकन्याः स्मरेन्नित्यं नौरे
महापातकनाशनं ॥१०॥ इत्यादि पुराणमंत्रान् पठित्वा ॥ समुद्रवसने देवि पर्वतस्तनमं

आ० कं मभीप्सुना॥ चुलकेनैव कर्तव्यं हस्तशुद्धिविधानतः॥ मनुः॥ यावन्नापैत्यमेध्याक्तो गंधो ले
१२ पश्च तत्कृतः॥ तावन्मृद्वारि चादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु॥ अंगिराः॥ संध्ययोरुभयोर्जाप्ये
भोजने दंतधावने॥ पितृकार्ये च दैवे च तथा मूत्रपुरीषयोः॥ गुरूणां संनिधौ दाने योगे चैव
विशेषतः॥ एषु मौनं सदा तिष्ठन् स्वर्गं प्राप्नोति मानवः॥ आपस्तंबः॥ न च सोपानत्कोमू
त्रपुरीषे कुर्यादिति॥ सायणीये॥ गृहीत्वा जलपात्रं तु विण्मूत्रं कुरुते यदि॥ नज्जलं मू
त्रसदृशं पीत्वा चांद्रायणं चरेत्॥ मलमूत्रं त्यजेद्विप्रो विस्मृत्यैवोपवीतधृक्॥ उपवीतं शिव
तदुत्सृज्य गृह्यादन्यन्नवं च देति॥ अंगिराः॥ मूत्रोत्सर्गे द्विजः कृत्वा न कुर्याच्छौचमात्म १२

नः॥ मोहाद्भुक्ते त्रिरात्रेण जलं पीत्वा विशुध्यति॥ उक्तशौचाकरणे प्रायश्चित्तं स्मृतिरत्ना
वल्यां॥ गायत्र्यष्टशतं चैव प्राणायामत्रयं तथेति॥ जपेदिति शेषः॥ बोधायनः॥ देशं
कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनं॥ उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत्॥ व्यासः॥
अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोपि वा॥ यः स्मरेत्पुंडरीकाक्षं स बाह्याभ्यंतरः शुचिः॥
आश्वलायनः॥ कुर्याद्द्वादश गंडूषान्पुरीषोत्सर्जने ततः॥ मूत्रोत्सर्गे तु चत्वारो भोजनां
ते षोडश॥ भक्ष्यभोज्यावसाने तु गंडूषाष्टकमाचरेत्॥ गंडूषदेशः प्रयोगपारिजाते॥
पुरतः सर्वदेवाश्च दक्षिणे पितरस्तथा॥ ऋषयः पृष्ठतः सर्वे वामे गंडूषमाचरेत्॥ अथ

आ·कौ १४ प्रयोगः॥ पूर्वोक्ते ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थायाचम्येष्टदेवतान्नमस्कृत्य प्रातःस्मरणं विधाय रविं
१४ गुरुं च नमस्कृत्य ग्रामाद्बहिर्नैरृत्यामिषुक्षेपात्परे शुद्धमृत्तिकां ससिकतां जलपात्रं चा
दाय कीटादिरहितस्थलं गत्वा मृज्जलपात्रे निधायायज्ञियैरनार्द्रैस्तृणैर्भूमिमाच्छा
द्यावृतशिराः पृष्ठतः कंठलंबितयज्ञोपवीतो यद्येकवस्त्रश्चेद्दक्षिणकर्णनिहितयज्ञो
पवीतो मौनी घ्राणास्ये पिधाय दिवोदङ्मुखो रात्रौ दक्षिणामुखो मूत्रपुरीषे उत्सृज्य
लोष्ठादिना गुदं परिमृज्य गृहीतशिश्न उत्थाय पूर्वगृहीतमृज्जलपात्रे गृहीत्वामल शिव
कमात्रमृज्जलैर्द्विर्वारं लिंगशौचं कृत्वार्द्धप्रसृतितदर्द्धैर्मृज्जलैस्त्रिवारमपानं सं १४

शौचकामस्यनित्यशः स्मृति॥एतच्छौचंगृहस्थानांद्विगुणंब्रह्मचारिणां॥त्रिगुणंस्याद्वनस्था
नांयतीनांस्याच्चतुर्गुणं॥पादशौचेक्रमःस्मृत्यंतरे॥शौचादतेवामपादेपूर्वंनक्षालनंभवे
त्॥शौचेतुवामपूर्वंस्यादन्यत्रदक्षिणंसदा॥रात्र्यादौविशेषःस्मृत्यर्थसारे॥दिवायद्वि
तंशौचंतदर्धंनिशिकीर्त्तितं॥तदर्धमातुरेशौचमातुरस्याद्वर्धमध्वनि॥स्त्रीशूद्रादेरशक्तानां
नीं५ बालानांचोपवीतितः॥गंधलेपक्षयकरंशौचंकुर्यान्नसंख्यया॥आश्वलायनः॥लिंग
शौचंपुराकृत्वागुदशौचंततःपरं॥देवलः॥धर्मविद्दक्षिणंहस्तमधःशौचेनयोजयेत्॥
तथाचवामहस्तेननाभेरूर्ध्वंनशोधयेत्॥ऋष्यशृंगः॥धाराशौचंनकर्तव्यंशौचशुद्धि

आ·कं नेचेरेत्॥आचमननिमित्तान्याह॥हेमाद्रौ मनुः॥प्राणस्यायमनं कृत्वा आचमेत्प्रयतोपि
१५ सन्॥अंतरं क्षिद्यते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतं॥कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचांत उपस्पृ
शेत्॥वेदमध्येष्यमाणश्चाप्यंनमश्नंश्च सर्वदा॥खानि इंद्रियाणि छिद्राणि॥ कौर्मे॥
चंडालम्लेच्छसंभाषे स्त्रीशूद्रोच्छिष्टभाषणे॥उच्छिष्टपुरुषं स्पृष्ट्वा भोज्यं चापि तथावि
धं॥आचमेदश्रुपाते च लोहितस्य तथैव च॥यमः॥उत्तीर्योदकमाचम्य अवतीर्य तथैव च॥
मार्कंडेयपुराणे॥देवार्चनादिकार्याणि तथा गुर्वभिवादनं॥कुर्वीत सम्यगाचम्य तद्वदे शिव
व भुजिक्रियां॥क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने॥पंचस्वेतेषु वाचामेच्छ्रोत्रं वा १५

दक्षिणं स्पृशेत्॥ इत्याचमननिमित्तानि॥ ॥अथ द्विराचमननिमित्तान्याह हेमाद्रौ
व्यासः॥ दाने भोजनकाले च संध्ययोरुभयोरपि॥ आचांतः पुनराचामे~~द्वासोविपरि
धायच~~॥ जपहोमार्चनेषु च॥ याज्ञवल्क्यः॥ स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्ते रथ्योसैपेर्प
णे॥ आचांतः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च॥ कौर्मे॥ ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा वासो
विपरिधाय च॥ रेतोमूत्रपुरीषाणामुत्सर्गेऽभ्युक्तभाषणे॥ ष्ठीवित्वाध्ययनारंभे कासश्वा
सागमे तथा॥ चत्वरं वा श्मशानं वा समागम्य द्विजोत्तमः॥ संध्ययोरुभयोस्तद्वदाचांतोथा
चमेत्पुनः॥ बौधायनः॥ भोजने हवने दाने उपहारे प्रतिग्रहे॥ हविर्भक्षणकाले च द्विरा

भा॰ कं
१६ चामेतु सर्वेषां॥ हविर्भक्षणेतरमाचमनं न कार्यमित्यपि क्षांतरमपरार्के स्मृत्यंतरे॥ द्राक्षादी
निफलानीक्षून्यथो मूलं घृतं दधि॥ तांबूलमौषधं पत्रं हविर्भुक्त्वापि नाचमेत् इति॥ आ
चमनविधिमाह योगी॥ अंतर्जानुः शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः॥ प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्वि
जो नित्यमुपस्पृशेत्॥ त्रिःप्राश्यापो द्विरुन्मृज्य खान्यद्भिः समुपस्पृशेत्॥ इदं च द्विजा
तिविषयं॥ हृत्कंठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः॥ शुध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृ
ष्टाभिरंततइति याज्ञवल्क्येन स्त्रीशूद्रयोः सकृद्विधानात्॥ उदङ्मुखत्वादिनियमोपि शिव
द्विजग्रहणात्तद्विषय एव॥ जलग्रहणं गोकर्णाकृतिकरेण कार्यमित्याह कण्वः॥ आ १६

शोध्य पुनर्जलैरेव लिंगगुदे प्रक्षाल्य शुद्धमृत्तिकयैकवारं हस्तं प्रक्षाल्य शुद्धभूमिमागत्य
न्य मृज्जलैर्दशवारं वामकरं प्रक्षाल्य ततः करद्वयं सप्तवारं तावद्भिरेव मृज्जलैः प्रक्षाल्य
वामदक्षिणपादौ प्रत्येकं त्रिः प्रक्षाल्यान्यजलेन द्वादशगंडूषान् वामभागे कृत्वा जल
पात्रं त्रिः प्रक्षाल्य जलबिंदून् जले निक्षिप्योपवीती द्विराचामेत्॥ मूत्रमात्रोत्सर्गे तु पूर्व
वदेकवारं लिंगं प्रक्षाल्य वामकरं त्रिः प्रक्षाल्य करद्वयं द्विः प्रक्षाल्यैकैकशो मृदा पा
दौ प्रक्षाल्य गंडूषचतुष्टयं विधायाचामेत्॥ इति शौचप्रकरणं॥ ॥अथाचमनं॥ वृद्धप
राशरः॥ कृत्वा शौचं प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च मृज्जलैः॥ निबद्धशिखकच्छस्तु द्विज आचम

आ॰ कं
१७

क्षिणस्तमध्ये [redacted]तमिति॥[redacted]तलेत्वग्नितीर्थं [redacted]प्राक्तनणास्याग्नेयंतीर्थमाग्नेये
नप्रतिगृह्णीयादिति॥आचमनार्थंतोयमाहशंखः॥अद्भिः समुद्धृताभिस्तुहीनाभिः
फेनबुद्बुदैः॥वह्निनानभितप्ताभिरक्षाराभिरुपस्पृशेत्॥उपस्पृशेदाचामेत्॥आतु
राणामुष्णोदकमप्यविरुद्धं॥तथाचआपस्तंबः॥उदकेनातुराणांचतथोष्णेनोष्णपा
यिनामिति॥अगस्त्यसंहितायां॥केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वाद्वाभ्यांप्रक्षालयेत्करौ॥द्वा स्मो॰
भ्यामोष्ठौतुसंमृज्यद्वाभ्यामुन्मार्जनंतथा॥एकेनहस्तंप्रक्षाल्यपादावपितथैकतः॥ शिव
संप्रोक्ष्यैकेनमूर्द्धानंततः संकर्षणादिभिः॥अस्यनासाक्षिकर्णांश्चनाभिहृत्स्कंधभु १७

जौ स्पृशेत्॥ एवमाचमनं कृत्वा साक्षान्नारायणो भवेत्॥ शंखः॥ तर्जन्यंगुष्ठयोगेन स्पृशे
न्नासापुटद्वयं॥ अंगुष्ठानामिकाभ्यां च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः॥ कनिष्ठांगुष्ठयोर्नाभिं हृ
दयं च तलेन वै॥ तलेन पाणितलेन॥ सर्वाभिस्तु ततः शीर्षं बाहू चाग्रेण संस्पृशेत्॥ अ
थ प्रयोगः॥ शुचौ देशे भूमिष्ठपादोंतर्जानुहस्तः प्राङ्मुखो वोपविश्य संहतांगुलिना शु
द्धं जलं गृहीत्वा मुक्तांगुष्ठकनिष्ठेन वामेनान्वारब्धेन पाणिना ब्रह्मतीर्थेन केशवना
रायण माधवेति संबुध्यंतैस्त्रिभिर्नामभिः पिबेत्॥ गोविंद विष्णो इति द्वाभ्यां करौ प्रक्षा
ल्य मधुसूदन त्रिविक्रमेति द्वाभ्यामंगुष्ठमूलेनोष्ठौ संमृज्य वामनश्रीधरेति द्वाभ्यां त

भा॰ र्क थैव मुखमुन्मार्ज्य हृषीकेशेति वामकरं क्ष्ये प्रोपद्मनाभेति पादौ संप्रोक्ष्य दामोदरेति मूर्धा
१८ नं संप्रोक्ष्य संकर्षणेति संहतमध्यमांगुलित्रयेणास्यं संस्पृश्य वासुदेवप्रद्युम्नेति द्वाभ्या
मंगुष्ठतर्जनीभ्यां नासापुटे संस्पृश्य अनिरुद्धपुरुषोत्तमेति द्वाभ्यामंगुष्ठानामिकाभ्यां
चक्षुषी संस्पृश्य अधोक्षजनारसिंहेति भ्यां द्वे तथैव श्रोत्रे संस्पृश्य अच्युतेति कनिष्ठांगुष्ठा
भ्यां नाभिं संस्पृश्य जनार्दनेति पाणितलेन हृदयं संस्पृश्य उपेंद्रेति शिरः संस्पृश्य हरे कृ
ष्ण इति द्वाभ्यां दक्षिणवामबाहुमूले स्पृशेत्॥ एवमाचनासंभवे स्मृत्यर्थसारे॥ त्रिः पीत्वा शिव
हस्तं प्रक्षाल्य श्रोत्रं स्पृशेत्॥ इत्याचारार्के आचमनप्रकरणं॥ अथ दंतधावनं॥ अत्रिः॥ १८

पतं पूर्वतः कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्करे ॥ संहतांगुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥ मु
क्तांगुष्ठकनिष्ठेन शेषेणाचमनं चरेत् ॥ अन्वारंभमाहयमः ॥ तावन्नोपस्पृशेद्विद्वा
न्यावद्वामेन न स्पृशेत् ॥ तीर्थमाहयोगी ॥ कनिष्ठादेशिन्यंगुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ॥
प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥ वृद्धपराशरः ॥ तीर्थानि पंच विप्रस्य करे
संति च दक्षिणे ॥ ब्राह्मं दैवं तथा पैत्रं प्राजापत्यं च सौमिकं ॥ ब्राह्मं पश्चिमरेखायां
लिं देवं ह्यंगुष्ठमूर्द्धनि ॥ प्राजापत्यं कनिष्ठादौ मध्ये सौम्यं विजानतः ॥ अंगुष्ठस्य प्रदेशिन्या
मध्ये पैत्रं प्रतिष्ठितमिति ॥ करतले त्वग्नितीर्थं नेन प्रति यहः कार्यः ॥ तथा च प्रचेताः ॥ द

अत्र कालादिनिषेधमाह व्यासः॥ प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यां चैव भारत॥ दंतानां काष्ठसं
योगो दहत्यासप्तमं कुलं॥ श्राद्धे च यज्ञे नियमे नाद्यात्प्रोषितभर्तृका॥ दंतकाष्ठमिति वि
शेषः॥ आचार्यः॥ अष्टम्योश्चतुर्दश्योः पंचदश्यां त्रिजन्मसु॥ व्यतीपाते च संक्रांत्यां दं
तकाष्ठं न भक्षयेत्॥ वसिष्ठः॥ शन्यर्कशुक्रवारेषु कुजाहे व्रतवासरे॥ जन्माहे श्राद्ध
दिवसे दंतकाष्ठं विवर्जयेत्॥ यमः॥ मध्याह्ने श्रा[illegible]वेलायां यो भक्षेद्दंतधावनं॥ निरा
शास्तस्य गच्छंति देवाः पितृगणैः सह॥ दंतकाष्ठनिषेधे कर्तव्यमाह॥ व्यासः॥ अलाभे
दंतकाष्ठानां निषिद्धायां तिथौ तथा॥ अपां द्वादशगंडूषैर्विदध्याद्दंतधावनं॥ तिथ्य

हणं निषिद्धकालोपलक्षणं॥ दंतकाष्ठालाभे वर्ज्यकाले च तृणपर्णैर्द्वादशगंडूषैर्वा मु
खं संशोध्य जिह्वोल्लेखः कार्य एव॥ तथा च व्यासः॥ प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यां दंतधा
वनं॥ पर्णैरन्यत्र काष्ठैस्तु जिह्वोल्लेखः सदैव तु॥ स्कांदे॥ अभ्यंगे चोदधिस्नाने दंत
धावनमैथुने॥ जाते च मरणे चैव तत्कालव्यापिनी तिथिः॥ दंतकाष्ठपरिमाणं विष्णु
राह॥ द्वादशांगुलिकं विप्रे काष्ठमाहुर्मनीषिणः॥ शूद्रविट्क्षत्रजातीनां नवषट्चतु
रंगुलं॥ अत्रोत्तरार्द्धे व्युत्क्रमेणान्वयो बोध्यः॥ गर्गस्तु परिमाणांतरमाह॥ दशां
गुलं तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवांगुलं॥ अष्टांगुलं तु वैश्यानां शूद्राणां सप्तसंमितं॥

आ॰ कौ चतुरंगुलं मानंतु नारीणांनात्र संशयः॥ नृसिंहपुराणे॥ तिंतिणीवेणुपृष्ठं च आम्र
२० निंबौ तथैव च॥ अपामार्गश्च बिल्वश्च अर्कश्चोदुंबरस्तथा॥ बदरीतिंदुकास्त्वेते
प्रशस्ता दंतधावने॥ नारदेपि॥ सर्वे कंटकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः॥
प्रशस्ता इति शेषः॥ वृद्धमनुरपि॥ खदिरस्य करंजस्य कदंबस्य तथैव च॥ अर्क
स्य करवीरस्य कुटजस्य विशेष इति॥ इहैतेषां फलादि बहुपि वक्तव्यं विस्त
राभीपत्याक्षमः॥ प्रक्षाल्य भक्षयेत् काष्ठं प्रक्षाल्यैव तु संत्यजेत्॥ आयुर्दत्यादि शिव
मंत्रोयमुक्तः शाखाभिमंत्रणे॥ पैठीनसिः॥ तृणपर्णोदके नांगुल्या वा दंतान्धा २०

मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः॥ तस्मात्काष्ठं शुष्कं वा भक्षयेद्दंतधावनं॥ कात्यायनो
पि॥ उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः॥ परिजप्य च मंत्रेण भक्षयेद्दंतधावनमि
ति॥ शुचिर्भूत्वा विण्मूत्रोत्सर्गेण अशुचिर्भूत्वेत्यर्थः॥ जपमंत्रः प्रयोगे वक्ष्यते॥ अत्रिः॥
कनिष्ठाग्रसमं स्थूलं पर्वाग्रकृतकूर्चकं॥ दंतधावनमुद्दिष्टं जिह्वोल्लेखनिका तथा॥
इदं दंतान्प्रक्षाल्य स्नायादिति छंदोगपरिशिष्टात्स्नानांगमिति केचित्॥ तन्न॥ अस्या
दिवचनैरेव मनवत्स्वतंत्रस्यैव तस्य शुद्धिहेतुतयाभिधानात्॥ अत एव श्रीमाता महच
रणा दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेतिवत्कालार्थः संयोग इति युक्तमुत्पश्यंति॥

आ॰ कौ॰ रदामांचविशुद्धये॥ छीवनायच गात्राणां कुर्वेहं दंतधावनमिति मंत्रमुक्त्वा दंता[illegible]न्सं
२९ शोध्य जिह्वोल्लेखं कृत्वा द्वादश गंडूषांश्च कृत्वाचम्योंकारं च गायत्रीं स्मृत्वा शिखां बध्नी
यादिति दंतधावनप्रकरणं॥ ॥अथ प्रातःस्नानं॥ हेमाद्रौ योगयाज्ञवल्क्यः॥ अगम्या
गमनात्सापात् पापेभ्यश्च प्रतिग्रहात्॥ रहस्याचरितात्पापान्मुच्यते स्नानमाचरन्॥
अस्नात्वा नाचरेत्कर्म जपहोमादि किंचन॥ लालास्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पु
मान्॥ हेमाद्रौ दक्षः॥ अत्यंतमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः॥ स्रवत्येव दिवारा शिव
त्रौ प्रातःस्नानं विशोधनं॥ मार्कंडेयः॥ अस्नातस्य क्रियाः सर्वा भवंति ह्यफलाः यतः॥ २९

प्रातः समाचरेत्स्नानं तच्च नित्यमिति स्मृतं॥ प्रातःस्नानं प्रशंसंति दृष्टकरं हितं॥ सर्व
मर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकं॥ गुणा दश स्नानपरस्य साधो रूपं च तेजश्च ब
लं च शौचं॥ आयुष्यमारोग्यमलोलुपत्वं दुःस्वप्ननाशश्च यशश्च मेधा॥ तच्च त्रिविधमा
ह हेमाद्रौ दक्षः॥ नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते॥ तर्पणं तु भवेत्तस्य अंगत्वे
न प्रकीर्तितमिति॥ दर्भयुक्तं स्नानं प्रशस्तमित्याह हारीतः॥ दर्भयुक्तं प्रशस्तं स्यात्स्नान
दानदानजपादिकं॥ स्मृत्यंतरे॥ स्नाने होमे जपे दाने स्वाध्याये पितृकर्मणि॥ करौ सद
र्भौ कुर्वीत तथा संध्याभिवादने॥ हेमाद्रौ अंगिराः॥ विना दर्भेण यत्स्नानं यच्च दानं विनो

आ·कं दकं॥असंख्यातं च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्॥दर्भाश्चोक्ताः त्रयो गणपारिजाते॥कुश
२२ काशायवादूर्वाउशीराश्च सकुंदकाः॥गोधूमाव्रीहयो मुंजा दर्भाः प्रोक्ताः स बल्वजाः॥
बल्वजं[illegible]शून्या र्दैतपां॥कुशाभावे तु काशाः स्युः काशाः कुशसमाः स्मृताः॥कुशा
भावे गृहीतव्या अन्ये दर्भा यथोचितं॥व्यासः॥कुशैः पूतं भवेत्स्नानं कुशेनोपस्पृशेद्द्वि
जः॥कुशेन चोद्धृतं तोयं सोमपानेन संमितं॥शंखः॥दर्भाः कृष्णाजिनं मंत्रा ब्राह्म
णा हविरग्नयः॥अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः॥यातयामं चिरंतनेन शिव
कार्याक्षमं॥कुशग्रहणकाल उक्तः कात्यायनेन॥मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भो २२

वपेत्सदेशिनीवर्जमिति॥शौनकः॥पश्चाद्दशगंडूषैर्विदध्याद्दंतधावनं॥स्मृतौंका
र्यंचगायत्रीनिबध्नीयाछिखांततइति॥अथप्रयोगः॥प्रतिपत्पक्षाष्टमीनवम्योका
दशीचतुर्दशीपंचदशीसंक्रांतिव्यतीपातव्रतोपवासश्राद्धदिनार्कभौमशुक्रमंद
दिननिषिद्धदिनातिरिक्तदिनेषुब्राह्मणोद्वादशांगुलप्रमाणेनदशांगुलप्रमाणे
वा ५ नर्कनिष्ठांगुलिवत्स्थूलेनतिंतिणायादिविहितवृक्षोद्भवेनचूर्णीकृताग्रेणप्रक्षा
लिनेनशुष्केनार्द्रेणवाआयुर्बलंयशोवर्चःप्रजाःपशून्वसूनिच॥ब्रह्मप्रज्ञांचमे
धांचत्वंनोदेहिवनस्पते॥इतिमंत्रेणाभिमंत्रितेनकाष्ठेन॥मुखदुर्गंधिनाशाय

आ॰कृ कात्यायनः॥अनंतगर्भिणंसाग्रंकौशंद्विदलमेवच॥प्रादेशमात्रंविज्ञेयंपवित्रंयत्रकु
२३ कुत्रचित्॥मार्कंडेयः॥चतुर्भिर्दर्भपिंजूलैर्ब्राह्मणस्यपवित्रकं॥एकैकंन्यूनमुद्दि
ष्टंवर्णेवर्णेयथाक्रमं॥हेमाद्रौ॥अन्यान्यपिपवित्राणिकुशदर्भमयानिच॥होमा
त्मकपवित्रस्यकलांनार्हंतिषोडशीं॥काम्यंचोक्तंशारदायां॥ताम्रतारसुवर्णा
नामर्कषोडशखेंदुभिः॥कृतानित्रिशक्तिमुद्देयंतीव्रदारिद्र्यनोघ्रेशिनी॥इदंपवित्रं
तर्जन्यांधारयंतिसांप्रदायिकाः॥योगयाज्ञवल्क्यः॥अनामिकाधृतंहेमतर्जन्यांरू शिव
प्यमेवच॥कनिष्ठिकाधृतंखड्गंतेनपूतोभवेन्नरः॥रौप्यधारणमिदंजीवत्पितृ २३

कस्य भिन्नविषयं॥ तथा च प्रयोगपारिजाते॥ उत्तरीयं पोगपट्टं तर्जन्यां रजतं तथा॥
नजीवत्पितृके [illegible] धार्यं ज्येष्ठो घाविद्यते यदीस्यस्तत्प्रसंगागतं॥ ॥अथ प्रकृत
मनुसरामः॥ बौधायनः॥ सप्ताहं प्रारेनस्नायी संध्याहीनस्त्रिभिर्दिनैः॥ द्वाद
शाहमनग्निः स्याद्द्विजः शूद्रसमानुयात्॥ तद्दोषपरिहारार्थं भानुवारेऽपि शस्यते॥
भानुवारे त्ववश्यं प्रातःस्नानं कार्यमित्यर्थः॥ स्नानकालमाह स एव॥ अरुणकि
रणग्रस्तां प्राचीं दिशमवलोक्य स्नायादिति॥ स्नानं नद्यादिषु कार्यमित्याह हेमा
द्रौ मनुः॥ नदीषु देवखातेतडागेषु सरःसु च॥ स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्रवणे

षुच॥ छंदोगपरिशिष्टे॥ धनुः सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते॥ न ता नदीशब्द-
वहा गर्तास्ते परिकीर्तिताः॥ धनुर्हस्तचतुष्कं॥ विवस्वान्॥ एकतः सर्वतीर्थानि जान्हव्ये-
केव चान्यतः॥ ब्रह्मलोकेपि शिरसः पतिता या महीतलं॥ मरीचिः॥ भूमिष्ठमुद्धृ-
तं वापि शीतमुष्णमथापि वा॥ गांगं पयः पुनात्येव पापमामरणांतिकमिति॥ ॥
अथ स्नानविधिः॥ प्रयोगपारिजाते॥ न प्रातर्मृत्तिकास्नानं न कुर्याद्गोमयं निशि॥
प्रातःस्नानं सकृत्कुर्याद्गोमयेन विचक्षणः॥ मध्यंदिने मृदा स्नानं सायं कार्यं ज-
लेन वै॥ मनुः॥ खसंस्थं गोमयं ग्राह्यं भूमौ निपतितेपि वा॥ उपर्यधश्च संत्याज्यं सं-

च्यो मतः॥ अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः॥ अत्र दर्भाः पदं कुशपरमेव॥
दर्शश्रावणमासस्य समंत्रोत्पाटिताः कुशाः इति विष्णूक्तेः॥ स्पर्शमंत्रे कुशग्रहणा
च्च॥ आनयनप्रकारमाह मार्कंडेयः॥ शुचिर्भूत्वा शुचौ देशे स्थित्वा पूर्वोत्तरामुखः॥
ओंकारेणैव मंत्रेण कुशान् [redacted]स्पृष्ट्वा द्विजोत्तमः॥ विरंचिना सहोत्पन्न परमे
ष्ठिनिसर्गज॥ दहस्व सर्वपापानि दर्भ स्वस्तिकरो भव॥ हुं फट्कारेण दर्भास्तु स
कृच्छित्वा समुद्धरेत्॥ कुशमहिमानमाह गोभिलः॥ कुशमूले स्थितो ब्रह्मा कुश
मध्ये जनार्दनः॥ कुशाग्रे शंकरं विद्यात्त्रयो देवाः समंततः इति॥ कुशपवित्रमाह

आ· कं न्नदीषु प्रवहज्जले ॥ स्थावरेषु च तडागेषु च रवेरभिमुखं सदा ॥ गायत्रीये ॥ संध्यामुखस्तु सं
२५ ध्यायां रात्रौ प्राङ्मुख एव सन् ॥ स्रोतसोभिमुखं स्नानं मार्जनं चाघमर्षणं ॥ अन्यत्रा
र्कमुखो रात्रौ प्राङ्मुखो ग्निमुखोपि वा ॥ कात्यायनः ॥ पुत्रजन्मनिमित्ते तु सर्वेषा
मुत्तरामुखं ॥ गृहे गृहमुखं स्नानं मार्जनादि तु नो भवेत् ॥ त्र्ययोगपारिजाते ॥ आ
चम्य मार्जनं कुर्यादापोहिष्ठेति वारुणैः ॥ इमं मे गंग इत्युदकमालोड्य चाघमर्ष
णं ॥ अंतर्जले मुखं कृत्वा कुर्यान्नासाग्रपीडनं ॥ ऋतं चेति तृचं चैव द्रुपदां च ततो ज शिव
पेत् ॥ अष्टाक्षरं च प्रणवं स्मरेद्विष्णुमजं विभुं ॥ अष्टाक्षरमंत्रः शारदायां ॥ तारं नमः २५

पदं पश्चान्नरौ दीर्घसमन्वितौ॥ पवनोणाय मंत्रोयं श्रौक्तो वस्त्वक्षरात्मक इति॥
शौनकः॥ कुर्याद्द्वादशभिः स्नानं नामभिः केशवादिभिः॥ धन्यं यशस्यमायुष्य
मारोग्यं बुद्धिवर्द्धनं॥ हस्ताभ्यां जलमादाय सकृदेवाभिमंत्रितं॥ मस्तके च मुखे वा
क्रोडे हृदये पृष्ठदेशके॥ अभिषिंचेत्स्वमात्मानं गायत्र्या योनिमुद्रया॥ सप्तजन्म
कृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति॥ कात्यायनः॥ देवर्षिपितृणां चैव एकद्वित्रिक
मेण तु॥ जले दद्याज्जलं चान्त्य संस्कृतानां तटे तथा॥ असंस्कृतमृतानामित्यर्थः॥
असंस्कृतप्रमीतानामेकमेव तटे क्षिपे॥ दिति बौधायनोक्तेः॥ चतुर्विंशतिमते॥

आ·कौ स्नानादनंतरं तावत्तर्पयेत्पितृदेवताः॥उत्तीर्य पीडयेद्वस्त्रं संध्याकर्म ततः परं॥व्यासः॥
२६ यज्ञोपवीती देवानां निवीती ऋषितर्पणे॥प्राचीनावीति पित्र्ये तु स्वेन तीर्थेन भावितः॥
उशनाः॥देहस्त्रो युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकांजलिं॥गोशृंगमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये ज
लं क्षिपेत्॥हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्ते॥नाभिमात्रे जले स्थित्वा कुर्यात्स्नानांगतर्पणं॥देवा
नृषीन्पितृगणान्त्सर्वपितॄंश्चापि तर्पयेत्॥भगवान्॥स्नानांगतर्पणं कृत्वा क्षेमेयेण जल
माहरेत्॥न दीक्षमापनं कौर्मे॥ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि यन्मया दुष्कृतं कृतं॥तत्समस्त शिव
खिलं देवि जगन्मातर्न मोक्षुते॥स्मृत्यंतरे॥विकिरे पिंडदाने च तर्पणे स्नानकर्मणि॥ २६

ग्राह्यं मध्यमं हि यत्॥ नाभिमात्रे जले गत्वा त्रिः कुर्यान्मज्जनं ततः॥ गात्राणां क्षाल
नं कृत्वा सम्यक् स्नायात्ततः परं॥ सम्यग्गोमयादिविधिनेत्यर्थः॥ आदाय गोम
यं विप्रो वामपाणौ निधाय च॥ व्याहृत्यात्तं त्रिधा कृत्वा निक्षिपेत्प्रणवेन तु॥ दक्षि
णस्थितभागेन तं रक्षोहानाय दिक्ष्वथ॥ तीर्थाभिसिक्षिपेद्भागमुत्तरं तारमंत्रितं॥ मा
नस्तोके इति मंत्रेण मध्यं चैवाभिमंत्रयेत्॥ मूर्द्धादि पादपर्यंतं हस्ताभ्यां सुसमाहितः॥
गंधद्वाराभित्यनया सर्वांगमनुलेपयेत्॥ प्रार्थनादिमंत्रांस्तु प्रयोगे वक्ष्यामः पुरा
णे॥ ततः शिखां स्वबध्वा ततः कृत्वा मज्जेन्नदीमुखः॥ विष्णुः॥ स्रोतसोभिमुखं स्नायात्

आ·र्क तं यमदिशि गार्हितं सर्वकर्मस्वितिः ॥ दक्षस्मृतौ ॥ श्रुतिस्मृतिप्रमाणेन ग्राह्यं वस्त्रं च
२७ धारयेत् ॥ षट्कर्मनिरतो विप्रो ग्राह्यं वस्त्रं न धारयेत् ॥ षट्कर्माणि चोक्तानि स्मृ
त्यंतरे ॥ स्नानं संध्या जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणं ॥ मनुः ॥ ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं
मांजिष्ठं नृपतेः स्मृतं ॥ पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवदिष्यते ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ अ
अष्टहस्तं नवं श्वेतं सदशं नान्यधारितं ॥ अहतं तं द्विजानीयात्सर्वकर्मसु पावनं ॥
यं नित्रं मुक्तमक्षालि[redacted] न मप्यहतमित्याह धर्मप्रकाशे सत्यतपाः ॥ अह शिव
तं यंत्रनिर्मुक्तं मुक्तं वासः स्वयं भुवा ॥ शस्तं तन्मांगलिक्येषु तावत्कालं न सर्वदा ॥ मां २७

गलिक्यंमंगलंकर्माणिविवाहादीनि॥याज्ञवल्क्यः॥वामकुक्षौचनाभौचपृष्ठेचैवय
थाक्रमं॥त्रिकक्षेनसमायुक्तौद्विजोसौमुनिरुच्यते॥विष्णुपुराणे॥होमदेवार्चना
द्यासुक्रियासुपठनेतथा॥नैकवस्त्रःप्रवर्तेतद्विजोनाचमनेजपे॥द्वितीयवस्त्रा
भावेपरिधानवस्त्रेणैवोत्तरीयंकार्यं॥एकंचेद्वासोभवतितस्यैवोत्तरवर्गेणप्रच्छा
दयीतेतिपारस्करगृह्यात्॥उत्तरीयाभावेवस्त्रस्योर्ध्वभागउत्तर्यंकुर्यादिति
योगीश्वरवचनाच्च॥स्मृत्यंतरे॥यज्ञोपवीतेद्वेधार्येश्रौतेस्मार्तेचकर्मणि॥तृतीया
मुत्तरीयार्थेवस्त्राभावेचतुर्थकं॥आचारमयूखादिग्रंथेषुतुवस्त्राभावेतद्विष्यतइ

आ॰कौ तिपाठः॥परशुराममिश्रंधेतु॥उपवस्त्रंयदानस्यात्तदाचत्वारिधारयेदितियज्ञोपवी
२८ तत्रकरणेउक्तं॥आर्द्रवस्त्रमूर्ध्वमार्गेणनिष्काशनीयमित्युक्तंप्रयोगपारिजाते॥
स्नानंकृत्वार्द्रवस्त्रंतुऊर्ध्वमुत्तारयेद्द्विजः॥आर्द्रवस्त्रमधस्ताच्चेत्पुनःस्नानेनशु
ध्यति॥इदंचगृहस्नानविषयं॥ऊर्ध्वमुत्तारयेद्वस्त्रंगृहेनद्यामधस्त्यजेदिति
आचारादर्शेबोधायनोक्तेः॥अथप्रसंगाद्गृहस्नानविधिरुच्यते॥व्यासः॥शीतास
प्सुनिषिच्योष्णामंत्रसंभारयोगतः॥गृहेपिशस्यतेस्नानंतद्धीनमफलंस्मृतं॥ शिव
यमः॥आपएवसदापूतास्तासांवन्हिर्विशोधकः॥तस्मात्सर्वेषुकालेषुउष्णांभः २८

आचांतः सन्त्रकुवश्तदर्भसंत्यज्यनंबुधः॥ मदनपारिजाते शातातपः॥ अवमृज्यान्न च स्नातो गात्राण्यंबरपाणिभिः॥ न चापि धूनयेत्केशान्वाससी न विधूनयेदिति॥ = शातातपः॥ बहिर्नद्यादिष्वाचांतः सोदकः किंचिदस्पृशन्॥ रथ्यागतोपि यत्नेन शुचिरेव हि मानवइति॥ ॥अथ वस्त्रधारणं॥ देवलः॥ स्वयंधौतेन कर्तव्या क्रिया धर्म्या विपश्चिता॥ न तु नेजकधौतेन नाहतेन न च कर्हिचित्॥ धौतवस्त्रशोषणप्रकारमाह शातातपः॥ प्रागग्रमुदगग्रं वा धौतं वासः प्रसारयेत्॥ दक्षिणाग्रे पश्चिमाग्रे पुनः प्रक्षालनं भवेत्॥ स्मृत्यंतरे॥ ईषद्धौतं स्त्रिया धौतं शूद्रधौतं तथैव च॥ प्रसा

आ॰ कं नं मध्ये संकल्पवर्जितमिति वृद्धयमोक्तेः॥ केचित्तु गृहस्नाने संकल्पमेव नेच्छंति॥
॰ २९ तदसत्॥ संकल्पं च यथा कुर्यात्स्नानदानव्रतादिके॥ अन्यथा पुण्यकर्माणि निःफ
लानि भवंतीति मार्कंडेयवाक्यात्संकल्पस्य चावश्यकत्वोक्तेः॥ संकल्पमूलः कामो
वै यज्ञाः संकल्पसंभवाः॥ व्रतनियमधर्माश्च सर्वे संकल्पजाः स्मृता इति मनूक्तेश्च॥
अत्रेष्टसाधनताज्ञानं संकल्पः॥ कथमिदमनेन साधयामीतीच्छा कामः॥ मंडनः॥
मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्तुं न शक्यते॥ गौणकालेपि कर्तव्यं गौणोप्यत्रेदृशो भवेत्॥ शिव
ईदृशो मुख्यसमः॥ अत्र विशेषस्तेनैवोक्तः॥ गौणेष्वेतेषु कालेषु कर्म चोदितमाच २९

रन्॥ प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत्॥ प्रायश्चित्तमकृत्वा वा गौणकाले
समाचरेच्चेत्तदिति॥ अत्र गौणप्रायश्चित्ताकरणयोर्व्यवस्था समर्थासमर्थभेदेन॥
समर्थत्वं तु द्रव्यसामर्थ्यं शरीरसामर्थ्यं चेति॥ इति स्नानविधिः॥ ॥अथ प्रयोगः॥
अरुणोदयेंऽतरिक्षस्थं गोमयं संगृह्य तदभावे भूमिष्ठमेवोपर्यधश्च संत्यज्य म
ध्यस्थं गृहीत्वान्यां स्नानसामग्रीं चादाय गंगादितीर्थमेत्योद्धृतजलेन मुखं पाणि
पादौ च प्रक्षाल्येष्टदेवतां स्मृत्वा नाभिमात्रजलं गत्वा त्रिर्निमज्ज्यांगक्षालनं कृ
त्वा देशकालौ स्मृत्वा मम कायवाङ्मनःकृतकर्मदोषपरिहारद्वारा श्रीपरमे

आ॰कै॰ वादित्तमोदरांतैर्द्वादशनामभिर्द्वादशकृत्वआप्लुत्ययोनिमुद्रयाजलमादायमूर्ध्निमुखेवा
३१ स्रोर्ह्हृदयेपृष्ठदेशेगायत्र्याभिषिंच्यनंदिनीनलिनीसीतामालतीचमहापगा॥विष्णुपादाब्ज लीपद्दा२
संभूतागंगात्रिपथगामिनी॥भागीरथीभोगवतीजान्हवीत्रिजलेश्वरी॥द्वादशैतानिनामा दशेश्वरी२
नियत्रयत्रजलाशये॥स्नानयुक्तःसदाब्रूयात्तत्रतत्रवसाम्यहं॥इतिगंगावाक्यंपठित्वा
नाभिमात्रजलगतःस्नानांगतर्पणंकुर्यात्॥तच्चेत्थं॥प्राङ्मुखःसाक्षताभिरद्भिरुपवीब्रह्मा
दयोयेदेवास्तांदेवांस्तर्पयामि॥भूर्देवांस्त०॥भुवर्देवां०॥स्वर्देवांस्त०॥भूर्भुवःस्वर्देवांस्तर्पयामि॥ शिव
इतिपंचमंत्रैरेकैकमंजलिंदेवतीर्थेनदत्त्वानिवीत्युदङ्मुखःकृष्णद्वैपायनादयोयेऋषयःता ३१

न्‌ऋषींस्तर्पयामि। भूऋषींस्त० भुवऋषींस्त० स्वऋषींस्त० भूर्भुवःस्वऋषींस्त०
इति पंचभिर्द्वौ द्वौ वंजलीसयवाभिरद्भिः प्राजापत्यतीर्थेन दत्वाथ दक्षिणा
मुखः प्राचीनावीती पितृतीर्थेन सतिलाभिरद्भिः सोमःपितृमान्यमोंगि
रस्वानग्निष्वात्ताः कव्यवाहनादयो ये पितरः तान्‌पितृंस्तर्पयामि॥ भूः
पितृंस्त० भुवःपितृंस्त० स्वःपितृंस्त० भूर्भुवःस्वःपितृंस्त० इति पंच
भिस्त्रिस्त्रिस्तर्पयित्वा तीरमेत्य अग्निदग्धाश्च ये जीवा येप्यदग्धाः कु
लेमम॥ भूमौ दत्तेन तोयेन तृप्तायां तु परां गतिं इति मंत्रेणांजलिं तटे

निक्षिप्य येके चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः॥ ते गृह्णंतु मया दत्तं वस्त्र
निष्पीडनोदकमिति वस्त्रं तीरे निष्पीड्योपवीती॰ यन्मया दूषितं तोयं शारी
रमलसंचयात् तद्दोषपरिहारार्थं यक्ष्माणं तर्पयाम्यहमिति यक्ष्मतर्पणं
विधाय देहस्वयमेव शुष्के जाते केशजले च स्नुते पूर्वोक्तं शुष्कं वासः प
रिधायोत्तरीयार्थं द्वितीयं प्रावरस्य च तुर्गुणीतं परिधानीयमुपरि दशांनि
ष्पीड्य द्विराचम्य तिलकं कुर्यात् अथ तिलकः प्रयोगपारिजाते ल
लाटे तिलकं कृत्वा संध्याकर्म समाचरेत् अकृत्वा भालतिलकं तस्य क

त्रि २

हः॥ यन्मेमनसा वाचा कर्मणा वा दुष्कृतं कृतं॥ तन्नइंद्रो वरुणो बृहस्पतिः सविता च पुनंतु पुनः
पुनः रिंद्राभ्यां वरुणं संप्रार्थ्य बद्धशिखां पुरतः प्रवहज्जलेप्रवाहाभिमुखस्त्रिवारमवगाह्य श
रीरं प्रक्षाल्यापोहिष्ठेति नवर्च सूक्तेन मार्जनं विधायांगुष्ठमूलेन जलमदक्षिणेलोडयेत्॥
तत्र मंत्रः॥ इमंमेगंग इत्यस्य प्रैयमेधः सिंधुर्नद्यो जगती॥ जलालोडने विनियोगः॥ ओम्
इमंमेगंगे०॥ मया॥ इत्यालोड्य जले मुखं कृत्वा नासाग्रं संपीड्याघमर्षणं कुर्यात् ऋतं चेति त्र
चेन॥ ततः ओंनमो नारायणायेत्यष्टाक्षरं मंत्रं द्रुपदादिवेन्मुमुचानः॥ स्विन्नः स्नात्वी म
लादिव॥ पूतं पवित्रेणे वाज्यं॥ आपः शुंधंतु मेनसः॥ इति च जपित्वा॥ ओं विष्णुं च स्मृत्वा केश

आ·कं· बृहन्नारदीये स्नानं दानं तपो होमः संध्यास्वाध्यायकर्मसु ऊर्ध्वपुंड्रविही
३२ नेन तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ब्रह्मपुराणे गंगानीरसमुद्भूतां मूर्ध्नाबि मृदं
भर्तियः बिभर्ति रूपं सोर्कस्य तमोनाशाय केवलं तिलकस्थाना
नि ब्रह्मांडे ललाटे केशवं विंद्यान्नारायणमथोदरे माधवं हृदये
न्यस्य गोविंदं कंठकूपके विष्णुं च दक्षिणे कुक्षौ तद्भुजे मधुसूद ३३
नं त्रिविक्रमं कर्णमूले वामकुक्षौ तु वामनं श्रीधरं च हृषीकेशं वा

मयोर्बाहुकर्णयोः पद्मनाभं पृष्ठदेशे ककुद्दामोदरं स्मरेत् मूर्ध्नि
मूलेन मंत्रेण शेषं द्वादशनामभिः संकर्षणादिभिः कृष्णे शुक्ले चे
केशवादिभिः न्यासस्तु वामहस्ते जलं कृत्वा सावित्र्याचाभिमंत्रि
तं तद्विष्णोरिति मंत्रेण मर्दयेत् मृत्तिकां ततः अतो देवेति सूक्ते
न तिलकं कारयेत्सदैत्याह एवं संप्रदायं तिलकं कृत्वा अथ भस्म
धारणं संग्रहे अग्निहोत्राग्निजं भस्म विरजाहोमजं तथा औपा

सन समुत्पन्नं समिदग्नि समुद्भवं समिदग्नि समुत्पन्नं धार्यं वैब्र
ह्मचारिणा शूद्राणां श्रोत्रियागार पचनाग्नि समुद्भवं अन्येषामपि
सर्वेषां धार्यं दावानलोद्भवमिति पुलस्त्यः अग्निरित्यादिभिर्मं
त्रैः शुद्धभस्माभिमंत्रितं शिवमंत्रेण तद्भस्ममंत्रेणाष्टाक्षरेण वा
गायत्र्या वाथ देवर्षेमंत्रेण प्रणवेन वेति आचार्यः ललाटे हृदये कं
ठे बाह्वोः पृष्ठ परे गले त्रिपुंड्रं भस्मना कुर्यादिष्टमंत्रेण मानव इति

र्मे निरर्थकं मृद्भस्म चंदनं प्रोक्तं तोयं चैव चतुर्थकं स्नात्वा पुंड्रं मृदा कु
र्यात् कृत्वा चैव तु भस्मना देवानभ्यर्च गंधेन जलमध्ये जलेन तु मृ
दोर्ध्वपुंड्रं भस्मना तिर्यक् चंदनेनोभयमित्याह कात्यायनः॥ ऊर्ध्वपुं
ड्रं मृदा कुर्याद्भस्मना तु त्रिपुंड्रकं॥ उभयं चंदनेनैव त्वभ्यंगोत्सवरा
त्रिषु ऊर्ध्वपुंड्रस्यावश्यकमुक्तं सारसमुच्चये ऊर्ध्वपुंड्रविहीनस्य
श्मशानसदृशं मुखं अवलोक्य मुखं तस्य श्रीसूर्यमवलोकयेत्

आ॰ कौ॰ तेन भस्मना कुर्यात्त्रिसंध्यं च त्रिपुंड्रकं सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवेन स
३५ ह मोदते सत्यं शौचं जपो होमस्तीर्थं देवादिपूजनं तस्य व्यर्थमिदं स
र्वं यस्त्रिपुंड्रं न धारयेत् आत्रोक्ताग्निरित्यादिमंत्राः अथर्ववेदशाखा
यां दर्शिताः अग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म जलमिति भस्म स्थ
व्योमेति॰ लमिति भस्म सर्वं ह वा इदं भस्म मन एतानि चक्षूंषि भस्मानीति
अस्य ऋष्यादिः स्मर्यते भस्म वामहस्ते कृत्वा भस्माभिमंत्रणमित्य ३५

स्य पिप्पलाद ऋषिः रुद्रो देवता गायत्री छंदः भस्मशुध्यर्थे जपे विनि
योगः इति त्रिपुंड्रभस्मधारणविधिः एवं भस्मादि धृत्वा संध्यां कु
र्यात् अथ संध्याविधिः संध्या येन न विज्ञाता संध्या येनानुपासि
ता जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायत इति संध्याया नित्य
त्वमुक्तं संध्याहीनोशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु यदन्यत्कुरुते क
र्म न तस्य फलभाग्भवेदिति शुचित्वसंपादनेन कर्मांगत्वमप्युक्तं तच्च

आ०कौ० प्रणवव्याहृतीः सप्त गायत्रीं शिरसा सह त्रिः पठेदायतः प्राणः प्राणाया
३७ मः स उच्यते ॥ ऋग्विधाने नवप्रणवयुक्तेन आपोहिष्ठातृचेन तु संव
त्सरकृतं पापं मार्जनांते विनश्यति कात्यायनः दक्षिणे रेचयेद्वायुं
वामेनापूरितोदरं कुंभकेन जपः कुर्यात्प्राणायामो भवेदिति प्र
योगपारिजाते पंचांगुलीभिर्नासाग्रं पीडयेत्प्रणवेन वै मुद्रेयं सर्व
पापघ्नी वानप्रस्थगृहस्थयोः कनिष्ठानामिकांगुष्ठैर्यतेश्च ब्रह्मचा ३७

रिणः तिसृभिर्मार्जनं कुर्यादापोहिष्ठेति कुशोदकैः प्रतिपादं क्षिपेन्मू
र्ध्नि प्रति प्रणवसंयुतं प्रजापतिः ॠगं ते मार्जनं कुर्यात्पादांतेवास
माहितः अर्धर्चं तिथवा कुर्याच्छिष्टानां मतमीदृशं मंत्राचमनमा
ह शौनकः अथाचमनमादाय सूर्यश्चेति पिबेदपः अघमर्षणं द
नेत्वापः पुनर्न्त्विति च मंत्रतः मार्जनांतराण्याह स एव प्रणवेन व्या
हृतिभिर्गायत्र्या प्रणवाद्यया आपोहिष्ठेति सूक्तेन मार्जनं हिचतु

आ॰कौ॰ र्थकं इमानि मार्जनानि गृहे पात्रांतरे मादाय कार्याणि तथान्यपारिज्ञा
३९ ते नद्यां तीर्थे ह्रदे तत्र भाजने मृन्मये गृ औदुंबरे च सौवर्णे राजते दारु
संभवे कृत्वा तु वा महस्तेन वा संध्योपास्तिं समाचरेत् औदुंबरं ताम्रं
वा महस्ते तु सर्वथा पात्रांतरा भावे बोध्यमिति श्रीमाता महश्चरणाः
पात्राकृतिमाह मरीचिः गोकर्णाकृतिवत्पात्रं ताम्रं रौप्यं च हाटकं
जलं तत्र विनिक्षिप्य संध्योपासनमाचरेत् अथ पापपुरुषनिः ३९

ध्यामुपासीत। प्रायश्चित्तं ततः परं तच्च स्नानातपीये संध्याकालेत्वति
क्रांते स्नात्वाचम्य यथाविधि जपेद्दशशतं देवीं ततः संध्यां समाच
रेत् मदनपारिजाते तु कालातिक्रमणे चैव चतुर्थार्घ्यं प्रदापयेदि
त्युक्तं शौनकः प्राणानायम्य विधिवत् वाग्यतः संयतेंद्रियः अथ
संध्यामुपाशिष्ये इति संकल्प्य मार्जयेत् स एव नासिकामंगुली
भिस्तु तर्जनीमध्यमादृते सव्येन तु समाकृष्य दक्षिणेन विसर्जयेत्

ॐ

आ० कं० र्घ्यनिवेदनं ॐ असावादित्यो ब्रह्मेति प्रदक्षिणं परिपतनूपरिषिंचाप
३९ उपस्पृशेदिति शौनकः ईषन्नम्रः प्रभातेषु मध्याह्ने ऋजुसंस्थितः
द्विजोर्घ्यं प्रक्षिपेद्देव्या सायं तूपविशन्भुवि मदनरत्ने व्यासः क
राभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमंत्रितं आदित्याभिमुखस्तिष्ठं
स्त्रिरूर्ध्वं संध्ययोः क्षिपेत् सकृदेव तु मध्याह्ने क्षेपणीयं द्विजाति
भिरिति अथ गायत्रीजपस्तत्रैव धृत्वा पवित्रं संप्रोक्ष्य जपस्थानं ३९

कुशोदकैः आधारादीन्नमस्कृत्य कुशाग्रेरासनं ततः बध्वा पद्मासनं वा
पि स्वस्तिकं वा यथासुखं ॐ भूर्भुवः स्वरोमिति जपित्वा रूद्ध्वासनं हि तत्
गृह्यपरिशिष्टे शुचौदेशे दर्भभसोक्षितेर्दर्भानास्तीर्य व्याहृतिभिरूप
विश्य प्राणायामत्रयं कृत्वात्मानं व्याहृतिभिरभ्युक्ष्य सावित्र्या ऋषिदै
वतछंदांस्यनुस्मृत्य षडङ्गन्यस्तदंग मंत्रैर्यथांगमात्मनि न्यस्यात्मानं तद्रू
पं भावयेद्यथा तत्सवितुर्हृदयाय नम इति हृदये वरेण्यं शिरसे स्वाहे
ति शिरसि भर्गो देवस्य शिखायै वषडिति शिखायां धीमहि कवचाय हुं

आ॰कं॰ मिति उरसि धियोयोनः इति नेत्रत्रयाय वौषडिति नेत्र ललाटेषु विन्यस्या
४० थ प्रचोदयादित्यस्त्राय फडिति करतले रस्त्रं प्राच्यादि दश दिक्षु
न्यसेत् एषांगन्यास एनमप्येके नेच्छंति स विधिर्वैदिक इति ध्यात्वा
गच्छ वरदे देवीत्यावाह्य तिष्ठन्नर्धन्नक्षत्रे षांमंडलदर्शनान्मंत्रार्थमनु
संदधानः सप्रणवव्याहृतिपूर्विकां जपेदिति जपसंख्यास्मृत्यंतरे ४०
सायंप्रातश्च मध्याह्ने सावित्रीं वाग्यतो जपेत् सहस्रपरमां देवीं श

सरणमाह शौनकः उद्धृत्य दक्षिणे हस्ते जलं गोकर्णवत्कृते नि
श्वास्य नासिकाग्रे तु पाप्मानं पुरुषं स्मरेत् ऋतं चेति तृचं वापि
द्रुपदां वा जपेत्तृचं दक्षनासापुटेनैव पाप्मानमपसारयेत् तज्ज
लं नावलोक्याथ वामभागे क्षितौ क्षिपेत् अथार्घ्यदानं गृह्यपरि
शिष्टे अथाचम्य दर्भपाणिः पूर्णमुदकांजलिरादित्याभिमुखः
स्थित्वा प्रणवव्याहृतिपूर्वं मा सावित्र्या त्रिर्निवेदयन्नुत्क्षिपेत्तदेवा

आ०कौ० व्यतिरिक्तजपविषयं नृसिंहपुराणे त्रिविधोजपयज्ञः स्यात्तस्यभेदंनि
४१ बोधत वाचिकश्च उपांशुश्च मानसस्त्रिविधः स्मृतः त्रयाणां जपय
ज्ञानांश्रेयान्स्यादुत्तरोत्तरः एतेषां लक्षणान्याह विश्वामित्रः यदुच्च
नीचस्वरितैः शब्दैः स्पष्टपदाक्षरैः मंत्रमुच्चारयेद्वाचा वाचिकोयंज
पः स्मृतः शनैरुच्चारयेन्मंत्रमीषदोष्ठौप्रचालयेत् अपरैर्नश्रुतः ४१
किंचित्स उपांशुजपः स्मृतः धियायदक्षरश्रेण्या वर्णाद्वर्णपदात्प

दं शब्दार्थचिंतनं भूयः कथ्यते मानसो जपं आसनान्याह व्यासः कौ
शेयं कंबलं चैव अजिनं पट्टमेव च दारुजं तालपत्रं वा आसनं परि
कल्पयेत् कृष्णाजिने ज्ञानसिद्धिर्मोक्षश्रीर्व्याघ्रचर्मणि वशाजि
ने व्याधिनाशः कंबले दुःखमोचनं अभिचारे नीलवर्णं रक्तं वश्या
दिकर्मणि शांतिके कंबलप्रोक्तः सर्वेष्टं चित्र कंबले वशावंध्याम
गीतिव्याख्यातं मयूखे शिवतांडवे सर्वेसिध्यै व्याघ्रचर्म ज्ञानसि

आ०कं० ध्येम्गाजिनं वस्त्रासनं रोगहरं वेत्रजं श्रीविवर्धनं जपमालोक्तातं
४२ त्रांतरे अंगुलीगणनादेकं रेखयाष्टगुणं भवेत् कुशग्रंथ्याकोटि
गुणै रुद्राक्षैः स्यादनंतकं अक्षगणनाप्युक्ता प्रजापतिना अष्टोत्त
रशतं कुर्याच्चतुःपंचाशिकास्तथा सप्तविंशतिका वापि ततो नै
परा कावराः अवरा न्यूनारक्त वर्णै रमिश्रैश्च कीटरंध्रविवर्जितैः अ
सूत्रं प्रकर्तव्यं गोपुच्छवलयाकृतिः वक्त्रं वक्त्रेण संयोज्य पुच्छं पुच्छे ४२

तमध्यां दशावरां व्यासः अष्टोत्तरशतं नित्य मष्टाविंशतिरेव वा विधि
नादशकं वापि त्रिकालेषु जपेद्बुधः ततउद्धास्य गायत्रीमुत्तमेत्यनुवा
कतः अयंच गायत्रीजपस्तीरेमेव स्थलेचित्रासनादौ कार्यो न तु ज
ले कदाचिदपि नोपविश्य गायत्रीमुदके जपेत् गायत्र्यग्निमुखी प्रो
क्ता तस्मादुत्थाय तांजपेदिति श्रीदत्त गोभिलवचनात् यत्तु आर्द्र
वासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपमिति हारीतवचनं तद्गायत्रीजप

त् इतिसूत्रमाला एतच्च गायत्रीजपातिरिक्तजपेज्ञेयं उक्तंच मालाप्र
करणेब्रह्मयामले गायत्रीकल्पेच पर्वभिस्तुजपेद्देवीं मालाकाम्यजपेस्मृ
ता गायत्र्याविदमूलत्वाद्वेदःपर्वसुगीयते आरभ्यानामिकामध्यं
पर्वाण्युक्तान्यनुक्रमात् तर्जनीमूलपर्यंतंजपेद्दशसुपर्वसु मध्य
मांगुलिमूलेतु यत्पर्वद्वितयंभवेत् तं वैमेरुं विजानीयाज्जपेत्तंना
तिलंघयेत् हस्तमनु वस्त्रेणाच्छाद्य तुकरंदक्षिणंयः सदाजपेत्

तस्य स्यात्सकलं जाप्यं तत् हीनमफलं स्मृतं ॥ अत एव तिर्यक्संचिकाकल्पिता के न चिद्बुधि ममता वध्ये न जपशीलेन ज पार्थ सा च गोमुखीति व्यवह्रियते लोकैस्तस्यास्त्वन्यत्किंचिन्मूलं न पश्यामः अथोपस्थानं शौनकः सायंप्रातरुपस्थानं कुर्यान्मंत्रैर्यथाक्रमं ॥ जातवेदस इत्येकां तच्छंयोरावृणीमहे नमो ब्रह्मण इत्येतैरुपतिष्ठेद्दिशः प्रति ॥ तत्रैव प्रातः सूर्यमुपस्थाय मित्रस्य चर्षणीधृत इति भगवान् त्र्यंबकमिति मंत्रेण नमो ब्रह्मण इत्यथ ॥ मित्रस्य चर्षणीधृ

आ॰ कं॰ भ्यांप्रातःकालेविप्रोषत इति गृह्यपरिशिष्टे प्रदक्षिणंदिशःसाधिपान्नत्वा
४५ संध्यायैनमःसावित्र्यैनमोगायत्र्यैनमःसर्वाभ्योदेवताभ्योनमस्कृत्यतत
उत्तमेशिखरेदेवीभूम्यांपर्वतमूर्धनि ब्राह्मणेभ्योभ्यनुज्ञातागच्छ
देवियथासुखं इतिसंध्यांविसृज्यभद्रंनोअपिवातयमनइत्युक्त्वाशां
तिंचत्रिरुच्चार्यप्रदक्षिणंपरिक्रामन्नासत्यलोकात्पातालादालोकालो
कपर्वतात् ये संति ब्राह्मणदेवास्तेभ्योनित्यंनमोनमइतिनमस्कृत्य ४८
भूमिमुपसंगृह्यगुरून्वृद्धांश्चोपसंगृह्णीयादेवंसायं अथप्रयोगः

नयोजयेत् मेरुरूर्ध्वमुखः कार्यः प्रत्येकं नागपाशकं पश्चात्तेनजपं
कुर्याद्भवे उत्तफलंप्रिये इतिन्यासिंरुपरिचर्यायां अनामामध्यमा
क्रम्यजपं कुर्याच्चमानसं मध्यमामध्यमाक्रम्यजपंकुर्यादपांशुकं
तर्जनीतुसमाक्रम्यजपंनैवहकारयेत् एकैकमपिमंगुष्ठेनाकर्ष
न्नजपेन्मनुं मेरोतुलंघितेदेवि नमंत्रफलभाग्भवेत् प्रमादात्पति
तेसूत्रे जपेदष्टोत्तरंशतं पादयोःपतितेतस्मिन्प्रक्षाल्यद्विगुणंजपे

आ०कं० विश्वामित्र ऋषिः सविता देवता गायत्रीछंदः गायत्रीशिरसः प्रजापति
४५ ऋषिः ब्रह्माग्निवाय्वादित्यादेवताः यजुश्छंदः प्राणायामे विनियोगः
ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यं ॐ तत्स
वितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ॐ मापोज्यो
तिरसोमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम्॥ एवं त्रिरुक्त्वा दक्षिणकरांगुष्ठेन वामपुटं
नैर्वि सन्ध्याचम्य मम उपात्त दुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रा ४५

तः संध्यामुपाशिष्ये इतिसंकल्प्यापोहिष्ठेति तृचेनप्रथममार्जनंकु
र्यात् तृचस्य आपोहिष्ठेति तृचस्यांबरिषः सिंधुद्वीप आपो गा
यत्री मार्जने विनियोगः ॥ ॐ आपोहिष्ठामयोभुवः ॥ ॐ तानऊर्जे
दधातन ॥ ॐ महेरणाय चक्षसे ॥ ॐ यो वः शिवतमो रसस्तस्य भा ॐ
जयतेह नः ॥ ॐ उशतीरिव मातरः ॥ ॐ तस्मा अरंगमामवः ॥ ॐ
यस्य क्षयाय जिन्वथ ॥ ॐ आपोजनयथा च नः इतिप्रणवयुतेन

आ॰ फं॰ विश्वामित्र ऋषिः सविता देवता गायत्रीछंदः गायत्रीशिरसः प्रजापति
४५ र्ऋषिः ब्रह्माग्नि वाय्वादित्या देवताः यजुश्छंदः प्राणायामे विनियोगः
ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यं ॐ तत्स
वितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ॐ मापोज्यो
तिरसोमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् ॥ एवं त्रिरुक्त्वा दक्षिण रंध्रेण वायुं शा ४५
नैर्विसृज्यानम्य मम उपात्त दुरितक्षयद्वारा श्री परमेश्वर प्रीत्यर्थं प्रा

तः संध्यामुपासिष्ये इति संकल्प्यापोहिष्ठेति तृचेन प्रथममार्जनं कु
र्यात् तृचस्य आपोहिष्ठेति तृचस्यांबरिषः सिंधुद्वीप आपो गा
यत्री मार्जने विनियोगः॥ ॐ आपोहिष्ठामयोभुवः॥ ॐ तानऊर्जे
दधातन॥ ॐ महेरणाय चक्षसे॥ ॐ यो वः शिवतमो रसस्तस्य भा ॐ
जयतेह नः॥ ॐ उशतीरिव मातरः॥ ॐ तस्मा अरंगमाम वः॥ ॐ
यस्य क्षयाय जिन्वथ॥ ॐ आपो जनयथा च नः इति प्रणवयुतेन

आ॰ कं॰ वभिः पादैः शिरो मार्जयित्वा मंत्राचमनं कुर्यात् हस्तेन जलमादाय सू
४८ र्यश्चेति याज्ञवल्क्य उपनिषद् ऋषिः सूर्यमन्युमन्युपतिरात्र
यो देवताः प्रकृतिः छंदः मंत्राचमने विनियोगः ॥ ॐ सूर्यश्च मा
मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः ॥ पापेभ्यो रक्षंतां ॥ यद्रात्र्या
पापमकार्षं ॥ मनसा वाचा हस्ताभ्यां ॥ पद्भ्यामुदरेण शिश्ना रात्रि ४८
स्तदवलुंपतु ॥ यत्किंच दुरितं मयि ॥ इदमहं माममृतयोनौ ॥ सूर्ये

आसने उपविश्याचम्य ब्रह्मचारी कनिष्ठानामिकांगुष्ठे गृहस्थः पंचांगु
लीभिर्नासां धृत्वा वामरंध्रेण वायुमापूर्य निरोधेन कुंभके कृते प्र
णवस्य परब्रह्म ऋषिः परमात्मा देवता दैवीगायत्रीछंदः सप्तानां
व्याहृतीनां विश्वामित्र जमदग्नि भरद्वाज गौतमात्रि वसिष्ठ कश्य
पा ऋषयः अग्नि वाय्वादित्य बृहस्पति वरुणेंद्र विश्वेदेवा देवताः
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् बृहती पंक्ति त्रिष्टुप् जगत्यछंदांसि गायत्र्या

आ॰ कं॰ त्येद्वेनुष्टभौमार्जनेवि॰॥ ॐ आपोहिष्ठामयोभुवस्तानउर्जेदधातन॥
४७ ॐ महेरणायचक्षसे॥ ॐ योवःशिवतमोरसस्तस्यभाजयतेहनः॥
ॐ उशतीरिवमातरः॥ ॐ तस्माअरंगमामवोयस्यक्षयायजिन्व
थ॥ ॐ आपोजनयथाचनः॥ ॐ शन्नोदेवीरभिष्टयआपोभवंतु
पीतये॥ शंयोरभिरभिस्रवंतुनः॥ ॐ ईशानावार्याणांक्षयंतीश्चर्ष
ॐ आपोयाचामिभेषजं॥ ॐ अप्सुमेसोमोअब्रवीदंतर्विश्वानिभे ४७

षजा॥ ॐ अग्निं च विश्वशंभुवं॥ ॐ आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे ३
मम ॐ ज्योक्च सूर्यं दृशे ॐ इदमापः प्रवहत यत्किंच दुरितं मयि ॐ
यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतं ॐ आपो अद्यान्वचारिषं रसे
न समगस्महि ॐ पयस्वानग्न आगहि तं मा संसृज वर्चसेति प्रत्यृचं
चमोकारपूर्वं शिरसि मार्जनं कृत्वाऽघमर्षणं कुर्यात् गोकर्णाकारं ज
लपूर्णं चुलकं नासिकांतं नीत्वा प्राणं निरुध्य ऋतं चेति तृचस्याघम

आ॰कं॰ र्षणऋषिः भाववृत्तो देवता अनुष्टुप्छंदः अघमर्षणेविनियोगः
४८ ॐ ऋतंचसत्यंचाभीद्धात्तपसोध्यजायत ततोरात्र्यजायततःसमु त
द्रोअर्णवः ॥ समुद्रादर्णवादधिसंवत्सरोअजायत अहोरात्राणि
विदधद्विश्वस्यमिषतोवशी सूर्याचंद्रमसौधातायथापूर्वमकल्प
यत् दिवंचपृथिवींचांतरिक्षमथोस्वः इतिजपित्वादक्षिणनासाबि ४९
लात्पापपुरुषंनिःसारितंभावयन् वामभागेजलंक्षिपेत् आचम्य

ज्योतिषि जुहोमि स्वाहेति जलं पीत्वाचम्य समस्तव्याहृतीनां प्रजाप
तिर्ऋषिः॥ प्रजापतिर्देवता बृहती छंदः। गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिः
सविता देवता गायत्री छंदः मार्जने विनियोगः ॐ प्रथमं ॐ भूर्भुवः
स्वरिति द्वितीयं ॐ तत्सवितुरिति च गायत्र्या तृतीयं कृत्वा आपोहि
ष्ठेति नवर्चेन च तुर्थ मार्जनं कुर्यात् आपोहिष्ठेति नवर्चस्य सूक्तस्या
म्बरिषः सिंधुद्वीप आपो गायत्री पंचमी वर्धमाना सप्तमी प्रतिष्ठा अं

आ०कं० तालोकादेवित्वंविष्णुनाधृता त्वंचधारयमांदेविपवित्रंकुरुचासनं
४९ अपसर्पंतुयेभूता भुविसंस्थिताः॥ येभूताविघ्नकर्तारस्तेनश्यंतु
शिवाज्ञया॥अपक्रामंतुभूतानिपिशाचाःसर्वतोदिशं॥सर्वेषाम
विरोधेनब्रह्मकर्मसमारभे इतिभूतशुद्धिंकृत्वाचम्यप्राणायामत्र
यंकृत्वापुनराचम्यात्मानंव्याहृतिभिरभ्युक्ष्य गायत्र्याविश्वामित्रऋ ४९
षिः सवितादेवतागायत्रीछंदः गायत्रीजपेविनियोगः तत्सवितुर्व

दयाय नमः वरेण्यं शिरसे स्वाहा भर्गो देवस्य शिखायै वषट् धी
महि कवचाय हुं धियोयोनः नेत्रत्रयाय वौषट् प्रचोदयात् अस्त्रा
य फट् अस्त्रेणैव दिग्बंधनं कृत्वा देवतां ध्यायेत् बालां बालादि
त्यमंडलमध्यस्थां रक्तवर्णां रक्तांबरानुलेपनस्त्रगाभरणां चतुर्व
क्त्रां दंडकमंडल्वक्षसूत्राभयांकचतुर्भुजां हंसासनारूढां ब्रह्मदैव
त्यामृग्वेदमुदाहरंतीं भूर्लोकाधिष्ठात्रीं गायत्रींनामदेवतां ध्यात्वा॥

आ॰ कं॰ आगच्छ वरदे देवी जपे मे संनिधा भव गायंतं त्रायते यस्माद्गायत्री
८० तेन सोच्यते इत्यावाह्य मनमनसा संस्कृत्य ष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तर
शतमष्टाविंशं वा आपत्तौ दशवारं गायत्रीं जपित्वा पुनः षडंगं न्या
सं विधायोपस्थानं कुर्यात् जातवेदस इति मारीचिः कश्यपो जात
वेदा अग्निस्त्रिष्टुप् उपस्थाने वि॰ ॐ जातवेदसे॰ त्यग्निः मित्र
स्येति चतसृणां गाथिनो विश्वामित्रो गायत्री ॐ मित्रस्य चर्षणी ८०

पूर्णोदकांजलि रादित्याभि मुखस्तिष्ठन् गायत्र्याविश्वामित्रऋषिः
सविता देवता गायत्रीछंदः अर्घ्यप्रदानेवि० ॐभूर्भुवः स्वरितिसा
वित्रींव्याहृतिपूर्वांपठित्वाश्री सूर्यायेदमर्घ्यंसमर्पयामि इतिलेजेभू
र्ध्वंक्षिपेत् एवंत्रिः कृत्वा असावादित्योब्रह्मेत्यात्मानंपरिषिच्य गा
यत्रींजपेत् कुशोदकेन जपस्थानेप्रोक्ष्यासनंविन्यस्यविन्यस्य ॐ
भूर्भुवः स्वरोमिति जपित्वासनेप आसनेनोपविश्य पृथ्वित्वयाध

आ०क० रे देवी भूम्यांपर्वतमूर्द्धनि॥ब्राह्मणेभ्यो भ्यनुज्ञाता गच्छदेवियथा
५१ सुखं॥भद्रंनोअपिवातयमनःॐशांतिरितित्रिरुक्त्वाप्रदक्षिणंपरि
क्रामन्त्रा सत्यलोकात्पातालादालोकाल्लोकपर्वतात् येसंतिब्राह्म
णा देवास्तेभ्योनित्यंनमोनमइति गुरुमभिवादयेत् स्वस्तिकाकृ
रहस्ताभ्यांकर्णौस्पृष्ट्वा आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेतित्रिप्रव
रान्वितभारद्वाजगोत्रोत्पन्नोहंश्रीधरशर्मानोगुरोत्वामभिवाद ५१

यामीति स्वस्वप्रवराद्युच्चार्याभिवाद्य द्विराचमनं कुर्यादिति अथो
पासनं दक्षः संध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते स्वयं होमे
फलं यत्स्यात्तदन्येन न लभ्यते अशक्तः प्रस्यात् स एव ऋत्विक् पु
त्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोथ विट्पति एतैरपि कृतं यत्स्यात्तत्स्वहुतं
स्वयमेव तु पत्नीकन्या च जुहुयाद्विनापर्युक्षणं क्रियामिति विट्
पतिर्जामाता आश्वलायनः स्वयं पत्न्यपि वा पुत्रः कुमार्यंतेवा

आ०कं० सीवेति अत्रऋत्विगादिना असमक्षं तु दंपत्यो होतव्यं नर्त्विगादिना
५२ द्वयोरप्यसमक्षे तु भवेद्धुतमनर्थकं॥ संनिधौ यजमानः स्यादुद्देश
त्यागकारकः॥ असन्निधौ तु पत्नी स्यादुद्देशत्यागकारका असन्नि
धौ तु पत्न्याः स्याद्ध्वर्युस्तदनुज्ञया॥ उन्मादे प्रसवे चार्तौ कुर्वीता
नुज्ञया विनेति कात्यायनोक्तेरुभयोः समक्षं होतव्यमिति मुख्यः क
ल्पोन्यतरसंनिधावनुकल्पः द्वयोरप्यसमक्षं हुतं व्यर्थं स्यात् शाता ५२

ध्यतो० अक: त्र्यंबकं वसिष्ठोरुद्रो नुष्टुप् ॐ त्र्यंबकं ० तत् ॥ तच्छंयो:
रांयुर्विश्वेदेवा: शाक्करी ॐ तच्छंयोरा वृणीमहे० नम: प्राच्यैदिशे
याश्चदेवता एतस्यां प्रतिवसंत्ये ताभ्यश्च नमो नमो दक्षिणायैदिशे०
प्रतीच्यैदिशे० उदीच्यैदिशे० उर्ध्वायैदिशे० आधरायैदिशे० अवांत
रायै० संध्यायैनम: ॥ गायत्र्यै० सावित्र्यै० सरस्वत्यै० सर्वाभ्योदेवता
भ्यो नमो नम: ॥ कामोकार्षीन्मन्युरकार्षीन्नमो नम: ॥ उत्तमेशिखर

आ॰कं॰ होमं वैतानिकं कृत्वा स्मार्तं कुर्याद्विचक्षणः ॥ स्मृतीनां वेदमूलत्वात्स्मा
५३ र्तं केचित्सुरा विदुरिति । अग्निप्रादुष्करणकालमाह कात्यायनः स्मृ
र्ये तु शीलमप्राप्ते षड्भिः शङ्गिरहांगुलैः ॥ प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भा
सामदर्शने प्रादुष्करणमग्निप्रज्वलनं अस्यानुकल्पकर्तृनाह
स एव दुहित्रा स्नुषया वाग्निविहारो न विरुध्यते ॥ निर्लेपनं च पा ५३
त्राणामुपलेपनमर्चनमिति विहारो विहरणं प्रादुष्करणमिति या

वेत्॥ प्राउष्करणकालात्यये समस्तव्याहृतिभिरेकाज्याहुतिःकार्या
तथा च कारिका प्रायश्चित्तं विशेषेण यत्र नोक्तो भवेद्विधिः॥ होतव्या
ज्याहुतिस्तत्र भूर्भुवःस्वरितीति वेति अथ होमकालः कात्यायनः॥
यावत्सम्यक्नभाव्यंते नभस्यृक्षाणि सर्वतः॥ लोहितत्वं च नापैति
तावत्सायं तु हूतये आचार्योपि सम्यक्निम्लोचति रवौ सायं च जु
हुयुस्तदा॥ अथ प्रातर्कुर्तेनित्यं मुदिते केयथाविधिरिति मनुः उदिते

आ०कं० नुदितेचैव समयाध्युषिते तथा॥ सर्वथा वर्ततेयज्ञ इतीयं वैदिकीश्रुतिरि
५४ ति एषांस्वरूपं छंदोगपरिशिष्टे॥ रेखामात्रं प्रदृश्येत रश्मिभिश्चस
नं मन्वितं॥उदितं विजानीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेत्॥ रात्रेस्तुषोडशेभा
गे ग्रहनक्षत्रभूषिते॥ कालं त्वनुदितं ज्ञात्वा होमं कुर्याद्विचक्षणः॥
प्रभातसमये तीनि नष्टे नक्षत्रमंडले॥ रविर्यावन्न दृश्येत समयाध्यु ५४
षितंचतद्विति आह सूत्रकारः॥ प्रदोषांतो होमकालः संगवांतः प्रा

तपः श्रौतंपत्न्यास्वयंकुर्यादन्योपिस्मार्तमाचरेत् अशक्तौश्रौतंम
प्यन्यःकुर्यादाचारमंततः॥पर्वणितुसायंहोमःप्रातिपस्त्रातर्होमश्च
स्वयमेवकार्योनर्त्विगादिना॥स्वयंपर्वणिजुहुयादृत्विजामेकइत
रंकालमितिसूत्रात् अत्रसायमुपक्रम्यप्रातरपवर्गःप्रयुज्यते
ऋत्विजामेकःकश्चिदृत्विगितरस्मिन्कालेग्निहोत्रहोमंकुर्यादित्य
र्थःअत्रापिहोमकरणासमर्थस्यप्रतिनिधिनाहोमोज्ञेयः भरद्वाजः

तरिति यस्मिन्काले गावो वत्सैः सह आसते स संगवः कालः तावत्पर्यं
तं प्रातर्होमसमयः ॥ केचिदन्हस्तृतीयभागः संगव इत्याहुः तदंतः
संगवांतः दशनाडिका इत्यर्थः अस्तमिते उदिते च विहितो होमः
तावति काले क्रियमाणेऽतीतकाले न भवतीति पुनः कालविधिस्त
मतिनीय चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयादिति प्रायश्चित्तं विनाकृतमप्य
कृतमित्याह पुलस्त्यः ॥ अकाले यत्कृतं कर्म कालं प्राप्य पुनः क्रि

या॥ कालातीतं तु यत्कुर्यादकृतं तद्धि निर्दिशेदिति अकाले अनागत काले॥ कालातीतं प्रायश्चित्तरहितं कुर्याच्चेदकृतमेवेत्यर्थः एष एव न्यायो दर्शपूर्णमासस्थालीपाकयोरपि ज्ञेयः॥ तत्र प्रायश्चित्तं श्रुतावुक्तं॥ अग्नये पथिकृते पुरोडाशं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां पौर्णमासीं वाऽतिपातयेदिति एतदपि यावदन्यस्य पर्वणो न कालस्तत्प्राप्तौ तु प्रायश्चित्तमेव न पुनरतिपन्नानुष्ठानं॥

आ०कं० ५६

अधिकारांतराविरोधेन पूर्वाधिकारनिवृत्तेः॥ उक्तं च भाष्यकारेण
ततो दर्शपूर्णमासं वा यावदन्यो न पर्वकाल अत्र सर्वत्र हविरासाद
नाद्यंगजातमपि होमकाल एव कार्यं यो होमकालः सोंगानासि
त्यापस्तंबस्मरणात् अथ होमद्रव्यसंस्कारादिकारिकायां प
यःप्रभृतिषु त्वेकं संस्कुर्यादग्निहोत्रवत् अलंकरोति गंधाद्यै
रनलायतनं ततः॥ द्रव्यं हविः स्रुवेणैव पाणिना कठिनं हविः॥ जु ५६

तस्मौमितिनीय चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयाद्यदि सायं दोषावस्तर्नमः स्वा
हेति यदि प्रातः प्रातर्वस्तर्नमः स्वाहेत्यग्निहोत्रमुपसाद्य भूर्भुवः स्व
रितिजपित्वा वरं दत्वा जुहुयादिति॥ अत्र वृत्तिकृदाह प्रदोषोनाम
पूर्व रात्रेश्चतुर्थे प्रदोषस्य अंतः प्रदोषांतः प्रदोषांतोंतो यस्य सः प्रदोषां
तः प्रदोषांतांत इत्यर्थः स सायं होमस्य कालः केषांचित्संध्यमीषष्ठ्यो
नाडिके प्रदोषशब्देनोच्यते तदंतो वा सायंहोम कालः संगवांतः प्रा

आ॰ कौ॰

८७ गुदगुत्तरतो वा प्राजापतिं मनसाध्यायन् तूष्णीं होमेषु सर्वत्रेति वि
ष्णुः बकुस्थुषेकं धने चाग्नौ सुसमिद्धे हुताशने॥ विधूमे लेलिहाने
च होतव्यं कर्मसिद्धये योनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यंगारे चैव मानवः॥
मंदाग्निरामयावी च दरिद्रश्चाभिजायते अग्निसमिंधनं मुखेन का
र्यं न तु कंसंग्रहे धमनीमंतरं कृत्वा तृणं वा काष्ठमेव च मुखेनाग्निं
समंधीत मुखादग्निरजायतेति अत्राहुतिप्रक्षेपणात्पूर्वं समिन्धनमग्ना ८७
वादध्यात् जान्वाच्य समिधमादध्यात्प्रदीप्तायांच्यंगुलमात्रेभिजु

दुयादिति सूत्रात् होम्यानि गृह्यपरिशिष्टे पयोदधिसर्पिर्यवागुरो
दनं तंडुलाः सोमस्तैलमापोव्रीह्यो यवास्तिला इति होम्यानि यवागु
रोदयोः श्रपणं तु लौकिकाग्नौ कार्यं यवागुरोदनेति सित्थस्य निर्देशा
त् बौधायनः व्रीहीणां वा यवानां वा शतमाकृतिरिष्यत इति। संग्रहे
द्रवं हविः स्रुवेणैव पाणिना कठिनं हविः। अंगुल्यग्रैर्न होतव्यं न कुर्यादं
गुलिभेदनं। अंगुल्यतरपार्श्वेन होतव्यमिति तु स्मार्तिरिति। उपस्था

नमंत्रानाहशौनकः परिसमुह्यचपर्युक्ष्याप्युपतिष्ठेत्यविर्भुजं अग्नेः
सूक्तैश्चसौरैश्च प्राजापत्यैश्चनित्यशः अग्निंप्रजापतिं सायंप्रातः
सूर्यंप्रजापतिं अग्नआयूंषिति सूभिर्द्वाभ्यामग्नेत्वमित्यथ सूर्यो
नइतिमंत्रेणह्युदुत्यंचद्वितीयया हिरण्यगर्भःसमितिह्युपतिष्ठे
ध्रुतात्रानमिति एतत्परिचरणमायतने स्थंडिलेवाग्निंप्रतिष्ठाप्य
कार्यं कुंडेवास्थंडिलेवापीति वचनात् अथ तननिर्माणप्रकारः

हुयादग्नये स्वाहा सुसमिद्धे हुताशने ध्याचाशब्दं चतुर्थ्यंतं प्रजा
पतय इत्यथ स्वाहाकारेणजुहुयात्ततः परिसमूहनं ॥ पर्युक्षणं
च कुर्वीत प्रातरे वह्निरिष्यते व्युष्टायां ज्वलयेदेनं सायंहोमः स्मृ
तः पुरा ॥ पयसान्येन वा प्रातः स्तेनैव स्याहुवृत्ति कृतं पूर्वमं
त्रे तु सूर्याय स्वाहेत्यन्यत्समं भवेदिति होमे उत्तराहुतिरेव
न प्रकारमाह सूत्रकारः उत्तरां तूष्णीं भूयसीमसे स्पर्शात्रा

आ॰कं॰ त्रयद्यप्यायतनस्य मेखलादिकं चोक्तं तथापि नष्टोक्ताग्निकुंडोक्तं
५९ ग्राह्यं तद्यथा अष्टादशांगुलं कुंडं विंशत्यंगुलमेव वा चतुर्विंशा
त्यंगुलं च षट्त्रिंशदंगुलात्मकं श्रोतायतनविस्तारो मेखलैकांत
दर्यतः चतुर्थांशो द्वितीयास्या द्विस्मृता चतुरंगुला चतुर्थांशो
विस्तारश्चतुर्थांशोरित्यर्थः द्वितीयाविस्तृता कार्या द्व्यंगुलातं त्रवे
दिभिरिति अयं द्विमेखलापक्षः कात्यायनातिरिक्तानां तेषां त्वेक ५९

मेखलापक्ष एव न तु त्कंसुल्बे द्वादशांगुल उच्छ्रायोविस्तारश्च तु
रंगुलः एकैव मेखला प्रोक्ता कात्यायनमते किल द्वितीयमेखलो
च्छ्रायोविस्तारोतु तदर्धतः कात्यायनानिरिक्तानां मेखलाद्वयमु
च्यत इति अथोपासनप्रयोगः आयतने स्थंडिले वा प्रादुष्कृत
स्याग्नेः पश्चात्कृतसंध्यावंदनो गृही उपविश्य प्राणानायम्य देशा
कालौ निर्दिश्य श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सायनँमोपासनहोमं करिष्ये

आ०कं०

इति संकल्प्य चत्वारि शृंगेति ध्यात्वाग्नेरैशानीं दिशमारभ्य प्रदक्षिणं
समंतात्सोदके दक्षिणेन पाणिना त्रिः परिसमुह्य कुशैः परिस्तीर्य त्रिः
पर्युक्ष्य प्रागुक्तद्रव्यमध्ये यत्किंचिद्द्रव्यं पात्रे कृत्वा तस्मात्त्रमुत्तर
तोऽग्नेर्निधाय ज्वलता दर्भेण वा ज्वाल्य प्रोक्ष्यते नैवोल्मुकेन त्रिः
पर्यग्निकृत्वा तदुल्मुकं निरस्यापः स्पृष्ट्वाऽग्नेः पश्चाद्दर्भेषु समि
धा सह हविर्निधाय विश्वानि न इति द्वाभ्यामग्निमलंकृत्य तृतीयो

संग्रहे अरत्निमात्रमग्न्यर्थं कार्यमायतनं बुधैः पलाशमात्रमि
त्येके तदप्यंसांतरं भवेदिति अरत्निः सार्धद्वाविंशत्यंगुलात्मकः॥
अत्रारत्निशब्देन हस्तोपि ग्राह्यः पंचारत्निः पुरुषो भवतीतिश्रु
त्या अरत्निशब्दस्य हस्तपरत्वदर्शनात् अत एवास्मन्मातुः पि
तामहश्रीनारायणभट्टचरणैः प्रयोगरत्ने चतुर्विंशत्यंगुल्यं सा
र्धद्वाविंशत्यंगुलप्रमाणं षोडशांगुलप्रमाणं वायतनमित्युक्तं अ

दं न ममेति त्युक्का परिस्तरणं विसृज्य परिसमूहन पर्युक्षणे क
त्वोपस्थानं कुर्वीत तत्र मंत्राः अग्न आयूंषीति मंत्रत्रयस्य श
तं वैखानसाः पवमानोग्निर्गायत्री अग्न्युपस्थाने विनियोगः
अग्ने त्वं इति चतसृणां गौपायना लौपायना वा बंधुः सुबंधुः श्रु
तबंधुर्विप्रबंधुश्च क्रमेणाग्निर्द्विपदा विराट् अग्न्युप० प्रजा
पते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् प्रजापस्युपस्थाने० तं तु त

न्वन्देवा अग्निर्जगती अग्न्युप० हिरण्यगर्भ इत्यस्य हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् प्रजापत्युप० एतैर्मन्त्रैर्वायव्यदेशे प्रह्वः तिष्ठन्नुपतिष्ठेत् ततउपविश्य मानस्तोके इति विभूतिं धृत्वा न्यूनातिरिक्तदोषपरिहारार्थं प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिरिति वचनाद्विष्णुं स्मृत्वा कर्मेश्वरार्पणं कुर्यात् इति सायंसंध्योपासनप्रयोगः

आ० कं० एवमेव प्रातरपि पूर्वांगानि कृत्वा सूर्याय स्वाहेति सायं द्रव्येणैव प्र
६२ थमाहुतिं हुत्वा सायंकालीनद्वितीयाहुतिवत् द्वितीयाहुतिं हुत्वा
परिसमूहनादि सर्वं प्राग्वत्कुर्वीत उपस्थाने विशेषः सूर्यो नो
दिव्यैवस्पात्विस्यस्य चक्षुः सूर्यो गायत्री सूर्योप० उदुत्यं काण्वः
सूर्यो गायत्री सूर्योप० चित्रं देवानामंगिरसः सूर्यस्त्रिष्टुप् सू
र्योप० नमो मित्रस्येति सौभितपाः सूर्यो जगती सूर्योप० एतैः ६२
र्यो

मस्या यद्दक्षिणं जान्वाच्य समिधमग्नौ क्षिप्त्वापः स्पृष्ट्वा समिद्धिप्रदी
प्तायां विधूमज्वालांगारेग्नौ कठिणं हविः पाणिनांगुल्युत्तरपार्श्वे
न द्रवं हविः स्रुवेण समितं मूलतोद्ध्यंगुलदेशे सव्यपाणिं हृदि नि
धाय ॐ अग्नये स्वाहा इति हुत्वाग्नय इदं न मम इति युक्त्वा पूर्वकु
ते रेखान्यामुत्तरस्यां वा पूर्वाकृते भूर्यसी माहुतिं प्रजापतिपदं च तु
र्थ्यंतं मनसाध्यायेन्त्स्वाहेत्युपांशूच्चार्या संस्पृष्टां हुत्वाप्रजापतय इ

आ॰ कं॰ यगते ग्नौ पथिकृते ग्नये चरुः कार्योथ वा अग्नये पथिकृते स्वाहेति पूर्णा

६२ कुतिः कार्या तदुक्तं कारिकायां अर्वाक्सांम्यापरा सानुबहिरायतनाः

कृतं प्रायश्चित्तसमाप्यं तं समर्थो जीवितुं यदि इदंतइत्युक्त्वा तस्य स्था

नेग्निं प्रक्षिपेत्पुनः आज्याहुतीश्चजुहुयाद्ध्याहृत्यारव्येश्च पूर्ववत् अ

तिक्रांतोयदा शम्यापराशमनलोभवेत् चरुःपथिकृते कार्यः पूर्णाहु ६३

तिरथापि वा पूर्णाहुतिः कार्या सा पूर्णाहुतिरिष्यते स्रुवपूर्णाहुतिर्वा

स्यादित्येके याज्ञिकाश्चिदुरिति आयतनात्षट्त्रिंशदंगुलोत्सापस्तंब
स्मरणात् आयतनभंगेन स्थलसंकोचादिना वा स्थलांतरेऽग्निनयन
प्रसक्तौ प्रकार उक्तस्त्रिकांडमंडने प्रत्यक्षेण नयन्नग्निमुल्मुकेष्वेवि
नश्यति यदि वानुल्मुकसन्नीतानिधायोल्मुकस्य तं पुनः हरेदनुल्मुक
न्नैवं नश्येत्रिर्हरणेनलः शकटेनाति दूरं वा हरेद्देशं यथारुचि ।
स्त्यागेनैवाथवा शम्यापरासात्सान्नयेदुल्मुकेन कर्मार्थं नयनेऽग्नीनां

आ॰कं॰ नानुज्ञासादिचोद्यते नदीसंतरणेग्नीनां सीमातिक्रमणे तथा सर्वत्रा
६८ धंतसीम्नो वा स्वामिस्पृष्टास्युरग्नयः प्रत्यक्षमरणीद्वारनान्यथाग्नि
विनाशनमिति अन्यान्यपि प्रायश्चित्तानि विस्तरभीत्येहवन प्रदर्शि
तानीति संक्षेपः अथोपसत्येह निवर्ज्याण्याह जाबालिः कोविदा
रान्कुलत्थांश्च वर्ज्येज्जंकोद्रवांस्तथा अमृतं बकुचादं च क्रयविक्र ६४
यमेव च दंतशौचं च पूर्वेद्युर्यागस्यैतानि वर्जयेत् मसूरान्लवणं

चतुर्भिः सूर्यप्रजापतेहिरण्यगर्भ इति द्वाभ्यां प्रजापतिंचोपतिष्ठेदिति प्रात
र्विशेषः अथ प्रसंगात्किंचिद्गृह्याग्निविषये प्रोच्यते होमकाले शम्यादेशा
दर्वाक् बहिरायतनाच्च्युतश्चेदग्निः स च प्रायश्चित्तसमाप्तिपर्यंतं स्थि
तिसमर्थस्तदा इदंत एकं पर उत एकमिति बह्वृच मंत्रेणायतने प्र
क्षिप्य व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिश्चतस्र आहुतीर्जुहुयात् जीवनासम
र्थः स्फुलिंगरूपस्तदा न दोष इति भावः शम्यादेशादपि बहिरुद्गी

आ०कौ० शौनकः अग्नावनुगते यत्र होमकालद्वयं व्रजेत् उभयोर्विप्रवासे वा
६५ लौकिकोग्निर्विधीयते भगवान् प्रोषितेतु यदापत्नी यदिग्रामांतरं
व्रजेत् होमकाले यदिप्राप्ता नसादोषेण युज्यते अथतत्रैव वसति
होमकालव्यतिक्रमः लौकिकोग्निर्विधीयित काटकश्रुतिदर्शनात् ॥
पैठीनसिः प्रस्खलीकृतधर्मस्यपीड्यमानस्य शत्रुभिः मासद्वयं ६५
प्रवासोस्ति परतो नाहिताग्निवत् मासद्वयस्योपरि अनाहिता

ग्नेराहिताग्निवत् नास्तीति तुर्यपादार्थः मासद्वयावधिप्रवासे होमार्थं
द्विजं परिकल्प्य प्रवसेदित्याह कात्यायनः निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु प
रिकल्प्यर्त्विजं तथा प्रवसेत्कार्यवान्विप्रो वृथैव न चिरं वसेदिति अ
त्र कार्यवानिति धनार्थी न तु तपोर्थी धनान्यर्जयितुं युक्तः प्रवासोह्य
ग्निहोत्रिणः धनैर्यत्संभवेदिज्यातपाद्यर्थं न तु व्रजेदिति सत्यव्रतस्म
रणात् साग्निकविषये त्रिकांडमंडन आह अग्निहोत्रेण रहितः पंथा

आ०कौ० नं शतयोजनं साग्निस्तु प्रतियात्येव मग्निहोत्रं विनश्यति अत्र प्रवास

६६ काले आगमनकाले विशेषस्तथातिपन्नादि होमप्रकारश्च जागंरूकै

स्मन्मातुः पितामहश्रीनारायणभट्टविरचिते प्रयोगरत्ने द्रष्टव्य इति दि

क् अथ पूजाविधिर्मात्स्ये प्रातर्मध्यंदिने सायं देवपूजां समारभे

त् अशक्तौ विस्तरेणैव प्रातः संपूज्य केशवं मध्याह्ने चैव सायं च पु ६६

ष्पांजलिमुपक्षिपेत् स्कांदे कामासक्तोथ वा क्रुद्धः शालिग्रामशिला

न्क्षारान् चणकान् कोरदूषकान् माषान्मधुपरान्नंच वर्जयेत्सर्वेणि
द्विजइति अथपुनराधाननिमित्तानि कात्यायनः विहृत्याग्निंस
मार्यश्चेत्सीमामुल्लंघ्यगच्छति होमकालात्ययेतस्यपुनराधानमि
ष्यते अत्रसीमा गृहसीमा न तु ग्रामसीमा तदुक्तं त्रिकांडमंडनेन
विहारकाले यदि कार्यलोभात्सलीतु सीमानमतीत्य गच्छेत् निः
संशयोग्निः खलु नाशमेति गृहस्य सीमात्र विवक्षितोर्थः इति ॥

आ०क० तौ श्रीभारते कलौकलिमलध्वंसं सर्वपापहरं हरिं येर्चयंति नरानित्यं
६६ तेपि वंद्यायथा हरिः स्कांदे ब्रह्माकृतयुगे देवस्त्रेतायांभगवान्हरिः
द्वापरेभगवान्विष्णुः कलौदेवोमहेश्वरः पूज्य इतिभावः शिवपूजनेबा
णलिंगेति प्रशस्तमित्युक्तं भविष्ये बाणलिंगानिराजेंद्र व्याख्याता
नि भुवनत्रये नप्रतिष्ठानसंस्कारस्तेषामावाहनंनचेति हेमाद्रौ॥ ६७
पक्वजंबूफलाकारं कुक्कुटांडसमाकृतिः भुक्तिमुक्तिप्रदंचैव बाणलिं

गमुदाहृतं श्रीसूर्यपूजोक्ताभविष्यपुराणे प्रातःसंध्यावसाने तु नित्यं
सूर्यं समर्चयेत् यः सूर्यं पूजयेद्भक्त्या त्रिमूर्तेः पूजको भवेत् अग्नि
होत्रादिवेदाश्च यज्ञाश्च बहुदक्षिणाः सूर्यार्चनस्य चैवैते कोट्यंशेना
पि नो समाः मेरुमंदारतुल्योपि राशिः पापस्य दारुणः आराध्य भास्क
रं मर्त्यस्तं नाशयति तत्क्षणात् प्रदद्याद्धेगवां लक्षं दोग्ध्रीणां वेदपार
गे एकाहमर्चयेद्भानुं तस्य पुण्यं ततोधिकं गृहस्थस्य पंचायतन

आ०कौ० पूजोक्ता परशुरामनिबंधे कूर्मपुराणे स्नानं संध्यां ततो होमं गृहस्थो
६८ क्तेन वर्त्मना कृत्वा सूर्यं गणपतिं लक्ष्मीमीशां तथा हरिं पौरुषेण तु सू
क्तेन नित्यमर्चां समारभेत् स्वनाममंत्रेण वा कार्यं मूलमंत्रलक्षणं
गारुडे प्रणवादिनमोंतं च चतुर्थ्यंतं च सत्तम देवतायाः स्वकं नाम मू
लमंत्रः प्रकीर्तितः ब्राह्मेपि ॐकारादिसमायुक्तं नमस्कारांतकीर्त ६८
नं स्वनाम सर्वसत्वानां मंत्र इत्यभिधीयते ॐ सूर्याय नम इत्यादि

र्चनात् भक्त्या वा यदि वाभक्त्या कलौ मुक्तिमवाप्नुयात् शिलाप्युक्ता प्रयो
गपारिजाते शिलाप्यामलकातुल्या पूज्या सूक्ष्मैव या भवेत् यथा यथा
शिला सूक्ष्मा तथा स्यात्तु महत्फल तस्यां मां पूजयेन्नित्यं धर्मकामा
र्थसिद्धय इति तत्रैव स्कान्दे शिवनाभिरुक्तः यवमात्रं तु गर्तं स्याद्यवा
र्धं लिंगमुच्यते शिवनाभिरिति ख्याता त्रिषु लोकेषु दुर्लभः वासुदेव
मयं क्षेत्रं लिंगं शिवमयं स्मृतं तस्माद्धरिहरक्षेत्रे पूजयेच्छंकराच्यु

आ॰कं॰ ईशान्यां माधवं यजेत् आग्नेय्यां पार्वतीनाथं नैर्ऋत्यां गणनायकं प्र
६१ द्योतनं तु वायव्यामाचार्यस्तु प्रपूजयेत् इति लक्ष्मीपंचायतनं शंकरं
तु यदा मध्ये ईशान्यां श्रीपतिं यजेत् आग्नेय्यां च तथा हंसं नैर्ऋत्यां
पार्वतीसुतं वायव्यां च सदा पूज्या भवानी भक्तवत्सला इति शिवपंचा
यतनं यदा तु मध्ये गोविंदमैशान्यां शंकरं यजेत् आग्नेय्यां गण ६१
नाथं च नैर्ऋत्यां तपनं ~~[illegible]~~ तथा वायव्यामंबिकां चैव यजेन्मंत्री समा

हितइतिविष्णुपंचायतनं स्वस्थानवर्जिता देवाः शोकदुःखभयप्रदाः त
मंडलस्थितो राजा साधकश्च विनश्यतीति वोपदेवश्च शंभौ मध्यगते ह
रौ नहरभूदेव्यो हरौ शंकरे भास्येनागसुतारवो हरगणे राजांबिकां
स्थापिताः देव्यां विष्णुशिवैकदंतरवयो लंबोदरे जेश्वरे नार्याः शंकर
भागतोऽतिसुखदा व्यस्तास्तु ते हानिदाः अन्यायमर्थः शंभौ मध्यग
ते सति शंकरभागत ईशानकोणमारभ्य आग्नेय्यादिकोणेषु हरी

आ॰कौ॰

७०

नरुरभूदेव्यः स्थाप्याः तथाच ईशाने विष्णुः आग्नेय्यामिनः सूर्यः नै
र्ऋत्ये हरभूः गणेशः वायव्यां देवीति हरौ मध्यगते सति ईशानादिको
णेषु शंकरे भास्ये नागसुताः ईशान्यां शंकरः आग्नेय्यां रभास्याग
णपतिः नैर्ऋत्यां सूर्यः वायव्यांअगसुतादेवी रवौ मध्यगते सति ई
शानरुरगणेशांबिकाः ईशान्यां हरः आग्नेय्यां गणेशः नैर्ऋत्यां ७०
विष्णुः वायव्यामंबिका देव्यां मध्यगतायां सत्यां ईशानविष्णुशिवे

वाजपेययाजिनस्तुश्लिष्टमंत्रमुच्चार्यपाद्यादिनिवेदयेदिति पंचायनस्था
पनप्रकारोज्ञानमालायां सहस्त्रांशुयदामध्येईशान्यांपार्वतीपतिंअ
मेयामेकदंतंचनैर्ऋत्यामच्युतंतथा वायव्यांपूजयेद्देवींभोगमोक्षै
कभूमिकामिति सूर्यपंचायतनं हेरंबंतुयदामध्येईशान्यामच्युतं
यजेत् आग्नेय्यांपंचवक्त्रंतु नैर्ऋत्यांजगदंबिकां वायव्यांद्युमणिं
चैवयजेन्मंत्रीह्यतंद्रित इतिगणपतिपंचायतनं भवानींतुयदामध्ये

 तत्तांत्रिकपूजाविषयं उक्तं च श्रीमानामरुचरणैराचारमयूखे पूज्यपू
 जकांतः प्राचीआगमोक्तपूजायामेव तत्परिभाषाया मुक्तत्वादितिपंचा
यतनादिपूजाक्रमोपि तत्रैवोक्तः मुख्ये पुष्पांजलिं दत्वा गणेशा
द्यर्चनं भवेत् गणेश एव मुख्यश्चेत्तत्र सूर्यक्रमाद्भवेदिति वचनात्
प्रधानदेवतायां पुष्पांजल्यंतं पूजाकांडं समाप्य पदार्थानुसमयेन
गणेशादीनर्चयेदिति शारदातिलकटीकायां तु पुष्पांजलिं मुख्ये आ

दोदत्वार्चनं कार्यमित्युक्तां वस्तुत स्त्वयमपिपूजाक्रमस्तांत्रिकपूजा
यामेव ज्ञेयः तत्रैवोक्तत्वात् वैदिकपूजायां तु स्थापनक्रमएव अ
मएव वाजपेययाजिभिर्विष्णुशिवगणेशसूर्यदुर्गाभ्यो नम इति
श्लिष्टमं न उक्तोविष्णुपंचायतने सूर्यपंचायतनपूजने तु क्रम
उक्तः पद्मपुराणे आदित्यं गणनाथंच देवीं रुद्रं यथाक्रमं नाराय
णंविशुद्धाख्यमंतेच कुलदेवता तथा तत्रैव रविर्विनायकश्चंडी

आ०कौ० ईशोविष्णुस्तु पंचमः अनुक्रमेण पूज्यंते व्युत्क्रमेण मध्यमिति सूर्यो
७२ तिरिक्तपंचायतनादिपूजायामप्यादौ सूर्यपूजां विधाय विष्ण्वादि
देवानां पूजा कार्या तदुक्तं ब्राह्मे अपूज्य प्रथमं सूर्यमपरान्यः प्रपू
जयेत् न तद्भूतकृतं पाद्यं संप्रतीच्छंति देवता इति इदं च पूजनं भूत
शुद्धिं प्राणप्रतिष्ठां मातृकान्यासं च विधाय कार्यमिति प्रयोगपारि ७२
जातादयः शौनकेपि कृत्वा तु भूतशुद्धिं च मातृकान्यासमाचरेद्

कदंतरवयः ई० विष्णुः आ० शिवः नै० गणेशः वायव्यां० सूर्यः लंबोदरे
मध्यगते सति ईशा अजेश्वरे नार्याः ई० विष्णुः आग्ने० शिवः नैर्ऋ० सू
र्यः वा० देवीतिक्रममाह॥ अत्रईशानादिकल्पना यत्रैव भानुरुवि
यस्तुदेति प्राचीतु तां वेदविदो वदंति इति गौतमोक्तप्राचीमनुसं
धाय द्रष्टव्या यत्तु पूज्यपुजकयोर्मध्ये प्राचीप्रोक्ता विचक्षणैः
प्राच्येव प्राची सोदिष्टा मुक्ता वेदे व पूजनमिति विष्णुयामलवाक्यं

।आ॰ कं॰ १। अर्चनं संप्रवक्ष्यामि विष्णोरमिततेजसः। यत्कृत्वा मुनयः सर्वे परं नि
।।७२।। र्वाणमाप्नुयुः। अनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुबं तस्य देवता। पुरुषो यो
जगद्बीजं ऋषिर्नारायणः स्मृतः। प्रथमां विन्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षि
णे करे। तृतीयां वामपादे च चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत्। पंचमीं वामजा
नौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत्। सप्तमीं वामकट्यां तु अष्टमीं दक्षिणे ।।७३।।
तथा। नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा। एकादशीं कंठमध्ये

द्वादशीं वामबाहुके।त्रयोदशीं दक्षिणे तु तथैवास्येच्चतुर्दशीं।अ
क्ष्णोः पंचदशीं चैव विन्यसेन्मूर्ध्नि षोडशीं।एवं न्यासविधिं कृत्वा
पंचांगानि समाचरेत्।ब्राह्मणोस्येत्यादिपंच ऋग्भिः पंचांगकल्प
ना।हृदयं च शिरः शिखा कवचं चास्त्रमेव च।यथा देहे तथा देवे
न्यासं कृत्वा यथाविधि।एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चात्पूजां समा
चरेत्।न्यासेन तु भवेत्सोपि स्वयमेव जनार्दनः।आवाहयेद्दे

व मन्त्रा तु पुरुषोत्तमं॥ द्वितीययासनं दद्यात्पाद्यं चैव तृतीयया॥ अर्घ्यं च
तुर्थ्या दातव्यं पंचम्याचमनीयकं॥ षष्ठ्या स्नानं प्रदेयं तु सप्तम्या व
स्त्रमेव च॥ यज्ञोपवीतमष्टम्या नवम्या चंदनं स्मृतं॥ पुष्पं दशम्या दा
तव्यमेकादश्या तु धूपकं॥ द्वादश्या दीपकं दद्यात्त्रयोदश्या निवे
दनं॥ चतुर्दश्या नमस्कारं पंचदश्या प्रदक्षिणा॥ उद्वासनं तु षो
डश्या उपचारास्तु षोडश॥ स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीय

तिपूजाप्रकरणे उक्तं तथाचस्मृतिः। देवोभूत्वादेवान्यजेदिति। रामता
पिन्यां। देवोभूत्वा यजेद्देवं नादेवोदेवमर्चयेत्। मंत्रमहोदधावपि
देवार्चायोग्यता। प्राप्त्यैभूतशुद्धिंसमाचरेत्। भूतशुद्धिंविधायैवं
प्राणस्थापनमाचरेत्। एवंप्राणान्प्रतिष्ठाप्य मातृकान्यासमाचरेत्।
एवंमूलवाक्यानि तु ग्रंथविस्तरभयान्नोक्तानि। तानिमत्कृतमंत्र
मार्तंडे द्रष्टव्यानिइत्यादिक। अथपुरुषसूक्तविधानंऋग्विधाने

यागेचोद्वासनेऽर्च्चा। अंते पुष्पांजलिं दद्याद्यागसंपूर्त्तिसिध्यर्थ्यै इति। या
गस्य पूजनस्य संपूर्त्तिः षोडशोपचारवत्तासिध्यय इत्यर्थः। वस्त्रस्य प्र
त्यहं नापूर्वतानियमः। अपरं तु पुष्पादि प्रत्यहं नवीनमित्यर्थः। तदुक्तं
त्रसागरे। वस्त्रमभ्युक्षणाच्छुध्येदपरं तु दिने दिने। आचारमयूखे मंत्र
राजविधौ। प्रतिमापटयंत्राणां नित्यस्नानं न कारयेत्। कारयेत्पर्वदि
वसे यथामलनिवारणमिति। कूर्मपुराणे। नविष्ण्वाराधनात्पुण्यं विद्य

तिकर्म वैदिकं ॥ तस्मादनादिमध्यांतं नित्यमाराधयेद्धरिं ॥ तद्विष्णोरि
ति मंत्रेण सूक्तेन पौरुषेण वा ॥ नैताभ्यां सदृशो मंत्रो वेदेषूक्तश्चपावनः ॥
अथवा देवमीशानं भगवंतं सनातनं ॥ आराधयेन्महादेवं भावपूतो महेश्वरं ॥
मंत्रेण रुद्रगायत्र्या प्रणवेनाथ वा पुनः ॥ ईशानेनाथ वा रुद्रैस्त्र्यंबकेन
समाहितः ॥ तथों नमः शिवायेति मंत्रेणानेन वा यजेदिति ॥ यजनप्र
कारं बौधायनो प्याह ॥ अथातो हरहः परिचर्याविधिं व्याख्यास्यामः ॥

आ॰कं॰
७६

स्नात्वा शुचौ देशे गोमयेनोपलिप्य प्रतिकृतिं कृत्वाक्षतपुष्पैर्यथाल
भमर्चयेत् सह पुष्पोदकेन महादेवमावाहयेत् ॐ भूः महादेव
मावाहयामि ॐ भुवः महादे॰ ॐ स्वः महादे॰ ॐ भूर्भुवः स्वर्मह
देवमावाहयामि इत्यावाह्यायातु भगवान्महादेव इत्यथ स्वागतेना
भिनंदति स्वागतमनुना स्वागतं भगवते महापुरुषाये स्वासनं कृ
त्तमास्तां भगवन्महादेव इत्यत्र कूर्चं ददाति भगवते यं कूर्चो दर्भ ७६

क्तं। कृत्वाषोडशभिर्मंत्रैर्दद्यात्पुष्पाणिषोडश। तच्चसर्वंजपेद्भूयः
पौरुषं सूक्तमेवच। षण्मासात्सिद्धिमाप्नोति ह्येवमेव समर्चना
त्। अत्रयद्यप्यावाहनंविसर्जनंचोक्तं तस्मस्यहि प्राणप्रतिष्ठापूर्व
कप्रतिमादिपूजनविषयं। अन्यत्रत्वादावंते पुष्पांजलिंदद्यात्।।
आदावंतेचमंत्राणांपुष्पांजलिसमर्पयेत्। तंत्रांतरेपि। आवा
हनंचादद्यात्पूर्वंपुष्पांजलिंहरेः। तस्यैवोन्मुखतासिध्यै

आ०कं०

त्रिभिर्निमार्ज्यं व्ययो होत्र रतस्थं डायनम इत्यथैनं स्नापयित्वापो हि ष्ठा

७७ मयोभुव इति तिसृभिर्हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इति च तसृभिः प

वमानः सुवर्जन इत्येतेनानुवाकेन स्नापयित्वाद्भिस्तर्पयति भवं दे

वं तर्पयामि शर्वं देवं तर्प० ईशानं देवं तर्पयामि पशुपतिं दे० रुद्रं दे०

उग्रं दे० भीमं दे० महान्तं दे० इति तर्पयित्वाथैनानि वस्त्रयज्ञोपवीतान्या ७७

चमनीयान्युदकेन व्याहृतिभिर्दत्वा व्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं

परिषिच्य नमस्ते रुद्र मन्यव इति गंधं दद्यात्सहस्राणि सहस्रशइति
पुष्पं दद्यादीशानं त्वा भुवनानामधिश्रियमिति चाक्षतान् दद्यात्सावि
त्र्या धूपदीप्यस्वेति दीपं देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पू
ष्णो हस्ताभ्यां भगवते महादेवाय जुष्टं चरुं निवेदयामीति नैवेद्यम
थाष्टाभिर्नामधेयैरष्टौ पुष्पाणि दद्यात् ॐ भवाय देवाय नमः शर्
वाय देवा० ईशानाय० पशुपतये० रुद्राय० उग्राय० भीमाय० महते

आ॰कं॰ देवाय॰ नमो ब्रह्मणे नमः विष्णवे॰ स्कंदाय॰ विनायकाय॰ शूलाय॰
७८ महाकालाय॰ उमायै॰ नंदिकेश्वराय नम इति चरुशेषेणाष्टाहुती
र्जुहोति भवाय देवाय स्वाहेत्यादिभिर्हुत्वाथ शिष्टैर्गंधमाल्यैर्ब्राह्मण
मलंकृत्याथेन मृग्यजुः सामभिः स्तुवंति सहस्राणि सहस्रश इति
जपित्वान्यांश्च रौद्रमंत्रान्यथाशक्त्या ॐ भूर्भुवः स्वर्महते भगवते ७८
महादेवाय चरुमुद्वासयामीति चरुमुद्वास्यामृतापिधानमसीति

मयास्त्रिरश्चिरितः सुवर्णास्तंजुषस्वेति। अत्रस्थानानि कल्पयति। अत्रतो
ब्रह्मणे कल्पयामि दक्षिणतः स्कंदाय कल्पयामि विनायकाय कल्पया
मि पश्चिमतः स्थूलाय कल्पयामि उत्तरत उमायै कल्पयामि नंदिके
श्वराय कल्पयामि इति कल्पयित्वाग्रे सावित्र्या पात्रमभिमंत्र्य प्रक्षा
ल्य त्रिरपः पवित्रमध्य आनीय सह पवित्रेणादित्यं दर्शयेत्। ॐ मि
यृतमिति स्नानं। ॐ स्वरिति रुद्रेणपाद्यं दद्यात्प्रणवेनार्घ्यं मथ्य व्याह

आ॰ कं॰ मल्लिका चैव दूर्वा चाशोक कर्णिका पाटला करवीराणि जयाजयं
७९ तिरेव च चंपको बकुलं चैव नद्ये वागस्ति किंशुको भास्करस्यप्र
पूजार्थं ग्राह्याण्येतानि नित्यशः नीलोत्पलसहस्रेण नीलोत्पल
शतेन च रक्तैश्च करवीरैश्च यस्तु पूजयते रविं वसेदर्कपुरे श्री
मान् सूर्यतुल्यपराक्रम इति अथ विहितपत्राणि बिल्वपत्रं श ७९
मीपत्रं भृंगराजस्य पत्रकं तमालपत्रं च हरेः सद्यस्तुष्टिकरं रवेः

तुलसीकालतुलसीतथारक्तंचचंदनंकेतकीपत्रकुसुमंसदैवत
पनप्रियमिति अन्यान्यपि गणेशादिपूजायांविहितनिषिद्धानिग्रं
थविस्तृतिभयेहनोक्तानि नान्याचारमयूखादिग्रंथेभ्योवगंतव्या
नि तत्रापूर्वाभावे पर्युषितान्यपि ग्राह्याणीत्युक्तंस्मृत्यंतरे पंक
जंपंचरात्रंस्याद्दशरात्रंचबिल्वकंतुलस्येकादशाहान्तुपुनःप्र
क्षाल्यपूजयेत् स्कांदे गंगाजलंत्र्यहाज्ञात्यंपूजनेभक्तिसंयुतः भ

आ०कं० विष्णे नाक्षतैरर्चयेद्विष्णुं न तुलस्या गणेश्वरं दूर्वाभिर्नार्चयेद्दुर्गां
८० केतकैर्न महेश्वरं अक्षनानिषेधस्तु शालिग्रामपरः शालग्रा
मशिलामेव नाक्षतैरर्चयेद्द्विज इति भिक्षूक्तेः उक्तं च कार्तिके सा
मान्यविधिरस्पष्टः संक्रियेत विशेषत इति तथा नांगुष्ठैर्मर्दयेद्देवं
नाधः पुष्पैः समर्चयेत् कुशाग्रैर्नेक्षिपेत्तोयं वज्रपातसमं भवेत् ८०
न शुष्कैः पूजयेद्देवं कुसुमैर्न महीगतैः न विशीर्णदलैः शिष्टेनाशु

प्रतिपदं कृत्वा त्र्यंबकमिति आचमनीयं दद्यादुद्वासनकाले ॐ भूः
महादेवमुद्वासयामीति रुद्रमुद्वास्य प्रयातु भगवानीशः सर्वलो
कनमस्कृतः अनेन हविषा तृप्तः पुनरागमनाय च पुनः संदर्श
नाय चेति प्रतिस्थाने घ्यप्स्वग्नौ वा रुनविसर्जनवर्जं समानमेतत्
स्वस्त्ययनमित्याचक्षते भगवान्बौधायन इति अथ पूजोपयुक्ता
नि पुष्पाणि तत्रादौ सूर्यपूजायां विहितानि भविष्यपुराणे मालती

सशर्करं नैवेद्यवस्त्वलाभे तु तोयान्यपि निवेदयेत् मरीचिः विधाय
देवतापूजां प्रातर्होमादनंतरं गुरूक्तेन तु मार्गेण मूलमंत्रं जपेद्बुध
इति भविष्ये समभ्यर्च्यपिबेद्देवौन्यः पादसलिलं हरेः सयातिपर
मंस्थानं तद्विष्णोः परमंपदं विष्णुपादाभिषिक्तंयः पात्रेणैवपिबेज्ज
लं सर्वपापविनिर्मुक्तः सयातिपरमांगतिं यःपादसलिलंविष्णोःक
रेणापिबतेयदि समूढोनरकंयातियावदिंद्राश्चतुर्दशेति पुलस्त्यः

शालिग्रामशिलावारि सोमपानंदिनेदिने पात्रांतरेण वद्भूद्यंकेरण
सुरयासमं इति अगस्त्यः शालिग्रामशिलातोयमपीत्वायस्तु मस्त
के प्रक्षेपणं प्रकुर्वीत ब्रह्महा स निगद्यते तदासर्वदुरितक्षयकामः
स्मृत्यंतरोक्तं विप्रपादसलिलंपानमिछंति तदाक्रमः पाद्मे विष्णु
पादोदकात्पूर्वं विप्रपादोदकंपिबेत् विरुध्यमाचरेद्यस्तु ब्रह्महा स
निगद्यते अथशिवलिंगनैवेद्यभक्ष्याभक्ष्यविचारः पद्मपुराणे द्र

आ॰कौ॰ व्यमन्नंफलंतोयंशिवस्वंनस्पृशेत्क्वचित् लंघयेन्नैवनिर्माल्यंकूपे
९२ सर्वंनिक्षिपेत् मक्षिकापादमात्रंयः शिवस्वमुपजीवति लोभान्मोहा
त्सपच्येतकल्पांतेनरकेनरइति पाद्मस्कांदब्राह्मपुराणसंग्रहेषु
शिवउवाच अनर्हंममनैवेद्यंपत्रंपुष्पंफलंजलं शालग्रामशिला
लग्नंसर्वंयातिपवित्रतां नैवेद्यंमेनरोभुक्त्वा शुध्येच्चांद्रायणंचरेदि ९२
ति निर्माल्यकल्पनाच्चोक्ता सिद्धांतशेखरे धराहिरण्यगोरत्नताम्र

र्भैर्नाविकाश्रितैः पूतिगंधोग्रगंधीनि अल्पगंधीनि वर्जयेत् वाम
रुचिकाच कपोदारुः सिल्हिकासागुरुं सिता शंखं जातिफलं श्रीम
त्प्रियाधूपाहरेरिमे रुद्रिकामांसी कंकगुग्गुलः ~~कांस्यकन~~ शंखोन
खं घृततैले विनाकिंचिद्दीपार्थे न समाहरेत् पात्रे नैवेद्यपात्रं वक्ष्या
मि केशवाय महात्मने हैरण्यं राजतं कांस्यं ताम्रं मृन्मयमेव च पाला
शं पद्मपत्रं वा पात्रं विष्णो रतिप्रियं हविः शाल्योदनं दिव्यमाज्ययुक्तं

दिस्थितं ते चांद्रायणसमं ज्ञेयं शंभोर्नैवेद्यभक्षणमिति अथपूजा
प्रयोगः आचम्यदेशकालौस्मृत्वा मम उ॰ यथाशक्तियथाज्ञानं
यथामीलितोपचारैः श्रीसूर्यपूजां करिष्ये तदंगत्वेनात्मशुध्यर्थंभू
तशुध्यादि करिष्ये इतिसंकल्प्य पृथिवीत्यस्य मेरुपृष्ठःऋषिः सुत
लं आसनेवि॰ पृथ्वित्वया॰ अपसर्पंतु वामदेवोभूतान्यनुष्टुप् भूतो
त्सादनेवि॰ ॐ अपस॰ समारंभेइतिपादतलपार्ष्णिनभूमिंत्रिःपरि

हस्य देवा आयांतु यातुधाना अपयांतु विश्वे देवयजनं रक्षस्वापेभ्योमा
ता एवापितृ इत्यस्य वामदेवो बृहस्पतिर्विश्वे देवास्त्रिष्टुप् मनुष्यगंध
निवारणे विनियोगः ॐ एवापित्रे विश्वे देवाय वृष्णे यज्ञैर्विधेम नमसा
हविर्भिः बृहस्पते सुप्रजा वीरवंतो वयं स्याम पतयो रयीणां आ
गमार्थंतु देवानां गमनार्थंतु रक्षसां कुरु घंटे वरं नादं देवतास्था
न सन्निधाविति घंटां वादयित्वा भूतशुधिं कुर्यात् मूलाधारे कुंड

आ॰कं॰ लिनीं ध्यात्वा हृमित्युत्थाप्य सुषुम्ना मार्गेण हृदयस्थं जीवं ब्रह्मणि हंस इति
९४ विलाप्य पादादि जान्वंतं पृथिवीं लंबीजयुतां ध्यात्वा जान्वादि नाभ्यंतं वं बीज
युतं वायुं ध्यात्वा भ्रूमध्यादि ब्रह्मरंध्रांतं हं बीजमाकाशं ध्यात्वा भूतानि प्र
त्येकं संविलापयेत् पृथिवीमप्सु संहरामि जलमग्नौ सं॰ अग्निं वायौ॰
वायुमाकाशे संहरामि आकाशमहंकारे सं॰ अहंकारं महत्तत्वे सं॰ ९४
महांतं प्रकृतौ सं॰ प्रकृतिं सुद्धब्रह्मणि सं॰ आत्मानं ब्रह्माहमस्मीति

रौप्यांशुकादिकां विहाय शेषं निर्माल्यं चंडेशाय निवेदयेत् अन्यदन्ना
दिपानीयं तांबूलं गंधपुष्पकं दद्याच्चंडाय निर्माल्यं शिवभक्तं तु सर्वशः
इति कश्चिच्छिवलिंगनैवेद्यभक्षणे दोषाभाव उक्तः शिवनारदसंवादे
बाणलिंगे तु चंडांशो न च निर्माल्यकल्पना सर्वं बाणार्पितं ग्राह्यं भक्त्या
भक्तैश्च नान्यथा ग्राह्याग्राह्यविचारोयं बाणलिंगे न विद्यते तदर्पि
तं जलं चान्नं ग्राह्यं प्रासादसंज्ञया बाणलिंगे स्वयंभूते चंद्रकांते हृ

आ. क. ह्याकाशः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवीति
६५ भूतान्युत्पाद्य स्वस्थाने गानि ध्यात्वा सोहमिति मंत्रेण कुंडलिनीस
हितं जीवं हृद्यानीय सुगंधामयं जीवं हृदि निधाय कुंडलिनीं मूलाधा
रे गतां ध्यायेदिति भूतशुद्धिः अथ प्राणप्रतिष्ठा अस्य श्रीप्राणप्र
तिष्ठामंत्रस्य ब्रह्मविष्णुरुद्रा ऋषयः ऋग्यजुःसामानिछंदांसि ६५
प्राणशक्तिर्देवता आं बीजं क्रों ह्रीं शक्तिः प्राणस्थापने वि० ब्रह्मवि

क्षुरुद्रेभ्यो नमः शिरसि ऋग्यजुःसामेभ्यो नमः मुखे प्राणशक्त
ये नमः हृदये आं नमः गुह्ये क्रों ह्रीं नमः पादयोरिति ऋष्यादिः आ
दौकरन्यासः ङं कं खं गं घं आकाशवायुवह्निजलपृथिव्यात्मने
हृदयाय नमः ञं चं छं जं झं शब्दस्पर्शरूपरसगंधात्मने शिरसे
स्वाहा णं टं ठं डं ढं श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणात्मने शिखायै वष
ट् नं तं थं दं धं वाक्पाणिपादपायूपस्थात्मने कवचाय हुं मं पं फं

आ·कं० बंभं वक्तव्यादानगमनविसर्गानन्दात्मने नेत्रत्रयाय वौषट् ञंयंसं नंदा
६५ हंषंक्षं संळं मनोबुध्यहंकारचित्तात्मने स्त्रायफट् इतिच्छोटिका
त्रयं कृत्वा ध्यायेत् रक्तांबोधिस्तपोतोल्लसदरुण सरोजाधिरू
ढाकराब्जैपाशं कोदंडमिक्षुद्भव मथ गुणमप्यंकुशं पंचबाणान्
बिभ्राणासृक्कपालंत्रिनयनलसितापीनवक्षोरुहाढ्या देवी ६५
बालार्कवर्णाभवतुशुभकरी प्राणशक्तिः परानइति ध्यात्वाम

ध्यात्वा दक्षिणकुक्षावधोमुखं पापपुरुषं ध्यात्वा यमितिबीजेन द्वात्रिं
शद्वारमावर्तितेन वामनासया वायुमापूर्य रमितिबीजेनच्चतुःष
ष्ठिवारमावर्तितेन कुंभकं कृत्वा पापपुरुषं देहं निर्दहेत् पुनर्यमि
तिबीजेन देहोत्थं भस्म संप्लाव्य लमितिबीजेनैकीकृत्य सुवर्णभ
र्थयित्वा हमितिबीजेन सर्वाण्युद्धृत्य कनकमयं शरीरं ध्यात्वा पुन
रात्मनः सकाशात्प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोहंकारः अहंकारा

आ॰र्ह॰ मातृकान्यासः तत्रादौ प्राणायामः अं आं इं ईं उं ऊं ऋं ॠं ऌं ॡं एं ऐं ओं औं
६७ अं अः इति षोडश स्वरान् सबिंदूनुच्चार्य न् वामनासया वायुमापूर्य
कादिमांतैर्बिंदुयुतैः कुंभकं कृत्वा यादिक्षांतैः सबिंदुकैर्दक्षिणना
सया रेचयेत् ततोस्य मातृकामंत्रस्य ब्रह्मा ऋषिः गायत्रीछं
दः सरस्वती देवता हल्लो बीजानि स्वराः शक्तयः शरीरशुद्ध्यर्थं न्या
से विं॰ ब्रह्मणे नमः शिरसि गायत्र्यै नमो मुखे सरस्वत्यै नमो हृदये ६७

द - ओं नमो गुह्ये स्वरेभ्यो नमः पादयोः अं कं खं गं घं ङं आं अंगुष्ठाभ्यां०
ईं चं छं जं झं ञं ईं तर्जनीभ्यां० उं टं ठं डं ढं णं ऊं मध्यमाभ्यां० ऐं तं थं दं धं नं ऐं
अनामिकाभ्यां० ॐ पं फं बं भं मं औं कनिष्ठिकाभ्यां० अं यं रं लं वं शं षं
सं हं लं क्षं अः करतलकरपृष्ठाभ्यां० अं कं खं गं घं ङं हृदयाय नमः इं
चं छं जं झं ञं ईं शिरसे स्वाहा उं टं ठं डं ढं णं ऊं शिखायै वषट् एं तं थं
दं धं नं ऐं कवचाय हुं ॐ पं फं बं भं मं औं नेत्रत्रयाय वौषट् अं यं रं लं
वं शं षं सं हं लं क्षं अः अस्त्राय फट् ध्यानं अत्र अंतर्मातृकावश्यकं

आ·कं० कार्यं अक्षस्त्र कंठ सारंगविद्याहस्तांत्रिलोचनां चंद्रमौलिंकुचान
९९ म्रां रक्ताब्जस्थांगिरंभजेदिति ध्यात्वा मनसा संपूज्य मातृकामंत्रं त्रि
र्जपित्वा देवं स्नानशिलायां निधाय तदग्रे चंदनेन षट्कोण मंड
लत्रयमुदकस्य मालिख्याभ्यर्च्य शंखं प्रणवेनाद्भिः पूरयित्वा दक्षि
ण मंडले संस्थाप्याभ्यर्च्य प्रार्थयेत् त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना ९
विधृतः करे निर्मितः सर्वदेवानां पांचजन्य नमोस्तु ते पृथिव्यां

नसा संपूज्य हृदये करं निधाय आंह्रींक्रों यं रं लं वं शं षं सं हों ॐ क्षं
सं हं सः ह्रीं ॐ हंसः मम प्राणाः इह प्राणाः आंह्रींक्रोमित्याद्युच्चार्य मम
जीव इह स्थितः आंह्रीं मम वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वाप्राणा इ
हागत्य सुखं चिरं तिष्ठंतु स्वाहा ॐ क्षं सं हंसः ह्रीं ॐ अष्टत्रिंशाधि
कशताक्षरममुं प्राणप्रतिष्ठामंत्रं त्रिवारं जपित्वा षोडशप्रणवान्ज
पेत् केचित्प्रणवायोयमो यामित्यादि वदंति तत्रमूलं चिंत्यं अथ

आ॰ कौ॰ ऋषय एवेदं दक्षिणकरे एतावानस्य वामपादे त्रिपादू॰ दक्षिणपादे त
६१ स्माद्वि॰ वामजानौ ॐ यत्पुरुषे॰ दक्षिणजानौ ॐ तं यज्ञं॰ वामकट्यां
तस्माद्यज्ञा॰ दक्षिणकट्यां तस्माद्यज्ञा॰ नाभौ तस्मादश्वा॰ हृद
ये यत्पुरुषं॰ कंठे ब्राह्मणो॰ वामभुजे चंद्रमा॰ दक्षिणभुजे नाभ्या
आसीन्मुखे ॐ सप्तास्या॰ भ्रुवोर्मध्ये॰ यज्ञेन॰ मूर्ध्नि अथ पं ६१
चांगन्यासः ॐ ब्राह्मणोस्येति॰ हृदये ॐ चंद्रमा मनसो इति शिरसि

ॐ नाभ्या आसीदिति शिखायां ॐ सप्तास्यासन्निति कवचाय हुं यज्ञे
नेत्यस्त्राय फट् एवमेव देवां गन्यासं कृत्वा षोडशोपचारैः पूजयेत्
ॐ सहस्रशीर्षा श्रीसूर्यगणेशमहालक्ष्मीशिवविष्णुभ्यो नमः
पुष्पं स० ॐ पुरुष० आसनं स० ॐ एतावा० पाद्यं० पादोन्तरें नाम
मन्त्रेणैवाचमनीयं त्रिपादूर्ध्व० अर्घ्यं स० तस्माद्विरा० आचमनीयं०
यत्पुरुषेण स्नानं सति संभवे पंचामृतस्नानाप्यत्रैव कारयित्वा स्न

तुलसीचंदनंकोष्ठदेवदारुसुरागरु कदंबंबिल्वमुस्ताचगंधाष्टकमिदंस्मृतं १ सेचनागरकस्तूरीश्रीखंडंकुंकुमंतथा
मांसीनखंचतगरंदेव्यागं० २ कदंबबिल्वधात्रीचदेवदारुसुरागरु कर्पूरंतुलसीमांसीशंभोर्गं० ३ श्रीखंडागरुक
स्तूरीपत्नीबिल्वकदंबकं देवदारुरक्तगंधगणेश० ४ रक्तगंधागरुबिल्वंतुलसीचंदनंतथा धात्रीकदंबमांसीचभानो
गंधाष्टकंस्मृतं ५ इतिअष्टगंधानि

आ०कं० क्तेनाभिषेकः कार्य इति संप्रदायः आचमनीयं तं यज्ञं वस्त्रं तस्माद्य

१० ज्ञाद्यज्ञोपवीतं आच० तस्माद्यज्ञा० गंधं तस्माद श्वा० पुष्पं यत्पुरु

षं धूपं० ब्राह्मणोस्य दीपं० चंद्रमा नैवेद्यं आ० करोद्वर्तनादि ॐ

नाभ्या० नमस्कारं सप्तास्या सनू प्रदक्षिणा ॐ यज्ञेनपुष्पांजलिं

ततः श्लिष्टमंत्रेणैव नीराजनं कृत्वा अग्निमावाह्यपुरुषसूक्तेन प्र १०

त्यृच माज्यं हुत्वापुनस्तेनैव सूक्तेनषोडशपुष्पाण्यर्चयित्वा सूक्तं

यानितीर्थानि स्थावराणि चराणि च तानितीर्थानि शंखेस्मिन्विशंतु
ब्रह्मन्यासनादिस्युक्त्वा शंखमुद्रां प्रदर्श्य मध्यमंडले महार्घ्यं गायत्र्या
द्भिः पूरयित्वा पूजयेत् उत्तरमंडले ताम्रकलशं स्थाप्य संपूज्य कल
शस्येति मंत्रेस्तीर्थान्यावाह्य शंखोदकेनाम्न सहितं पूजासंभारं प्रो
क्ष्य पुरुषसूक्तेन न्यासं कुर्यात् सहस्रशीर्षेति नारायणः पुरुषो
नुष्टुप् अंत्यात्रिष्टुप् स्वां गन्या सेवि० ॐ सहस्रशीर्षा० वामकरे पु

आ॰कें॰ लंबनं खमिजातापराधानां त्वमेव शरणं ममेति प्रार्थ्य शंखमध्ये स्थि
९१ तं तोयं भ्रामितं केशवोपरि अगलग्नमनुष्याणां ब्रह्महत्यां व्यपो
हतु इति देवोपरि भ्रामयित्वा जन्तोः शिरसि वाभ्युक्ष्य अकालमृत्यु
हरणं ब्रह्महत्यादिनाशनं रोगघ्नं पुण्यदं पास्ये सुरपादावनेज
नमिति मंत्रेण देवतीर्थं पिबेदिति संक्षेपः इति भारद्वाजमहादे ९१
व भट्टात्मज दिवाकर कृते आचारार्के अष्टधाविभक्तदिवसस्य

प्रथमभागकृत्यं सनातनं चिन्मयमादिबीजं स्वं सारवृक्षस्य गिरा
मगम्यं रामाभिधं ज्योतिरहर्निशं तत्स्वहृदब्जकोशे स्फुरतान्मदीये
अथ द्वितीयभागकृत्यं मदनरत्ने दक्षः दिवसस्याद्यभागे तु सर्वं
मे तत्समाचरेत् द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते वेदाभ्या
सोपंचधाप्युक्तमाचारमयूखे षट्त्रिंशन्मते वेदस्वीकरणं पूर्वं वि
चारोभ्यसनं जपः तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पंचधेति

आ०कं० जपेदध्यापयेच्छिष्यान् धारयेद्वा विचारयेत् अवेक्षेत च शास्त्रा
९२ णि धर्मादीनि द्विजोत्तम इति द्वितीयभागकृत्यं अथ तृतीयभाग
कृत्यमाह दक्षः तृतीये च तथा भागे पोष्यवर्गार्थसाधनं पोष्यव
र्गमप्याह मातापितागुरुर्भार्या प्रजादीनः समाश्रिताः अभ्या
गतोतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः ज्ञातिर्बंधुजनः क्षीणस्तथा
नाथः समाश्रितः इति तृतीयभागकृत्यं अथ चतुर्थभागकृत्यं द ९२

जपेत् तदनंतरं स्वोपदिष्टं मूलमंत्रं यथाशक्ति जपित्वा कर्मेश्वरा
र्पणं कृत्वा घंटां संपूज्य देवं प्रार्थयेत् तत्र मंत्राः मंत्रहीनं क्रियाही
नं भक्तिहीनं सुरेश्वर यत्पूजितं मया देव परिपूर्णं तदस्तु मे आ
वाहनं न जानामि न जानामि विसर्जनं पूजां चैव न जानामि क्षम्य
तां परमेश्वर अन्यथा शरणं नास्ति त्वमेव शरणं मम तस्मात्कारु
ण्यभावेन रक्ष रक्ष परमेश्वर भूमौ स्खलितपादानां भूमिरेवाव

आ॰कृ॰ योगः नदीतीरमेत्य प्रक्षालितमुखपाणिराचांतो बद्धशिखः शुचौ देशे
९३ शुद्धमृत्तिकां तंडुलयवतिलांश्च निधाय मलस्नानं विधाय देशकालौ
स्मृत्वा मम समस्तपापक्षयायुरभिवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं
मध्याह्नस्नानं करिष्य इति संकल्प्य मृत्तिकां गायत्र्यादाय अश्वक्रां
ते रथक्रांते विष्णुक्रांते वसुंधरे शिरसा धारयिष्यामि रक्षस्व मां
पदे पदे उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना मृत्तिके हर मे पापं ९३

यन्मया दुष्कृतं कृतं इत्यभिमंत्र्य गायत्र्या प्रोक्ष्य गायत्रीशिरः संज्ञकेन
ॐ आपोज्योतीरसोमृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोमिति मंत्रेण वृत्वा त्रे
धा विभज्यैकेन भागेन मूर्धादिनाभिपर्यंतं द्वितीयभागेन नाभेर
धःपादपर्यंतं अनुलिप्यांगानि क्षालयित्वादित्यं निरीक्ष्य द्वितीयभाग
स्य तृतीयभागं प्रचोदयादित्यस्त्रेणादाय सव्यपाणौ कृत्वा ॐ भूरि
ति दक्षिणभागं ॐ भुवरिति मध्यमभागं ॐ स्वरित्युत्तरभागं विधाय

आ·कं० दक्षिणभागमंत्रेण दशदिक्षुमंत्रावृत्त्यानिक्षिप्योत्तरभागंतीर्थेतूष्णीं
८४ प्रक्षिप्य मध्यभागं गायत्र्याभिमंत्र्यादित्यायप्रदर्श्यगायत्र्याप्रणवेन
च सर्वांगमनुलिप्य सुमित्र्यानआपओषधयःसंत्विति मंत्रेणाद्भिरात्मा
नं परिषिच्य दुर्मित्र्यास्तस्मैसंतुयोस्मान्द्वेष्टि यंचवयंद्विष्म इतिमंत्रे
णांगानिप्रक्षाल्याचम्य प्रातःस्नानवद्वरुणावाहनादि वस्त्रनिष्पीड ८४
नवर्ज्यंकुर्यात् अशक्तौप्रातर्वत्स्नायात् अथात्रैवाशक्तस्यमंत्रस्ना

क्षस्मृतौ चतुर्थेनुद्दिवाभागे स्नानार्थमृदमाहरेत् तिलपुष्पकु
शादींश्च स्नायाच्चाकृत्रिमे जले गृह्यपरिशिष्टेअथ मध्यंदिनेती
र्थमेत्य स्नायान्नास्मिन्प्राक् ब्रह्मयज्ञतर्पणाद्वस्त्रं निष्पीडयेदिति
तच्चप्रतिपत्षष्ठ्येकादशी रविभौमभृगुवार भरणीकृत्तिकामघा
नक्षत्रमन्वादियुगादिभिन्नतिथौ कार्यं तत्र तन्निषेधात् निषेधवा
क्यानि तु मदनरत्नादिग्रंथेषु द्रष्टव्यानि अथ मध्याह्नस्नानप्र

आ॰कं॰ विकुञ्चितनँमिति जाबालः अशिरस्कंभवेत्स्नानंस्नानाशक्तौतु
९५ कर्मिणां आर्द्रेण वाससा वापि मार्जनं दैहिकं विदुः उशनाः ज्वरा
भिभूताया नारी रजसा च परिप्लुता कथं तस्याभवेच्छौचं शुध्धिः
स्यात्केन कर्मणा चतुर्थेहनि संप्राप्ते स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियं सा
चचैलावगाह्यापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् दश द्वादश कृत्वो ५
वा आचामेच्च पुनः पुनः अंते च वाससां त्यागस्ततः शुध्धा भवे

नुसेति परिशिष्टे अथाशक्तस्य मंत्रस्नानं शुचौदेशेशुचिराचां
तः प्राणानायम्य दर्भपाणिः सव्यपाणावपः कृत्वा तिसृभिरापोहि
ष्ठीयाभिः पच्छः प्रणवपूर्वं दर्भोदकैर्मार्जयेत्पादयोर्मूर्ध्नि हृदयेमू
र्ध्नि हृदयेपादयोर्हृदयेपादयोर्हृदये[illegible]पादयोर्मूर्ध्नि चाथार्द्धर्चशो मू
र्ध्नि हृदयेपादयोर्हृदयेपादयोर्मू[illegible]मूर्ध्नि चाथर्चो हृदयेपादयो
र्मूर्ध्नि चाथ तृचेन मूर्ध्नि इति मार्जयित्वा गायत्र्या दशधाभिमंत्रिता

आ॰कौ॰ आपःप्रणवेन द्विराचमेदित्येतन्मंत्रस्नानं एवं मध्याह्नस्नानं विधाय
८६ मध्याह्नसंध्या कार्या ततो ब्रह्मयज्ञः तथा च परशुरामनिबंधे त्रिः
स्नानं माध्यान्हिकं कृत्वा संध्याकर्म निवर्त्य च ब्रह्मयज्ञं विधायाथ
गृहमेत्याचरेत्सरानिति शंखः प्रातःसंध्यां सनक्षत्रां मध्यमां स्ना
नकर्मणि सादित्यां पश्चिमां संध्यामुपासीत यथाविधीति स्ना ८६
नकर्मणि कृते सतीति शेषः अत्र केचिद्बह्वृचा नामादौ ब्रह्मयज्ञः

नविधिर्लिख्यते श्राद्ध हेमाद्रौ योगयाज्ञवल्क्यः असामर्थ्याच्छरी
रस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया मंत्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छंति सूर
यः मांत्रं भौमं तथा ज्ञेयं वायव्यं दिव्यमेव च वारुणं मानसं चैव सप्त
स्नानान्यनुक्रमात् एतेषां लक्षणान्याह स एव आपोहिष्ठादिभि
र्मंत्रं मृदालंभश्च पार्थिवं आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृ
तं यत्तु सातप वर्षेण स्नानं तद्दिव्यमुच्यते वारुणं चावगाहं तु मानसं

आ०कं० स्तूपविश्यैव कार्यं परिशिष्टात् तथा मध्याह्नसंध्यायामासीनः प्रा
८७ ङ्मुखो जपेदिति स्मृतिचंद्रिकायां पुराणोक्तेश्च संध्यालोपे प्राय
श्चित्तं स्मृत्यंतसारे यः संध्यां यदि नोपास्ते अग्निकार्यं न चेत्कृतं
गायत्र्यष्टशतं जप्यं प्रायश्चित्तं द्विजन्मनामिति अथ प्रयोगः आ
चम्य प्राणानायम्य ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं ८७
मध्याह्नसंध्यामुपासिष्य इति संकल्प्यापो हिष्ठेति त्र्यृचेन पूर्ववत्से

ततः संध्या तत्सूत्रे यामात्रिके स्यात् आप्लुत्य प्रशुचौ देशे यज्ञोपवी
तीत्यादिना ब्रह्मयज्ञस्य स्नानानंतर्योक्तेः इत्याहुस्तच्चिंत्यं अप
आप्लुत्येति क्त्वाप्रत्ययस्योत्तरकालमात्रार्थत्वेप्यव्यवहितोत्तर
कालार्थत्वाभावेनात्रिवचनोक्तक्रमबाधे प्रमाणाभावात् तथा च संध्या
हीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य
फलभाग्भवेदिति दक्षवाक्याच्च संध्यावादो युक्ता एष एव मातामह

आ·कं०

चरणानां वाजपेययाजिनां प्रयोगपारिजातकारादि पूर्वनिबंधकारा
णां स्नानोत्तरं संध्याप्रयोगं वदतामाशयः मध्याह्नसंध्यायाः काले
तरमप्याह शातातपः अध्यर्धयामादासायं संध्या माध्याह्निकी स्मृ
तेति अथ मध्याह्नसंध्यायां विशेषः भगवान् आपः पुनंतु मध्या
ह्ने मंत्रात्वमनमाचरेत् गृह्यपरिशिष्टे आकृष्णीययाहंसवत्यावा
त्रिःसकृद्वार्घ्यमुत्क्षिपेदिति अर्घ्यदाने विशेषः संग्रहे मुक्तहस्ते

न दातव्यं मुद्रां तत्र न कारयेत् तर्जन्यगुष्ठयोगेन राक्षसीमुद्रिका
मता राक्षसीमुद्रिकार्घेण तत्तोयं रुधिरं भवेत् जलेऽर्घ्यं दातव्यं
जलाभावे शुचिस्थले संप्रोक्ष्य वारिणा संम्यक्तोर्घ्यं तस्य दाप
येदिति उपस्थाने विशेषो गृह्यपरिशिष्टे ऊर्ध्वबाहुरुदुत्यं जातवे
दसं चित्रं देवानामिति सूक्ताभ्यामादित्यमुपस्थाय जपमासीनो
यथेष्टं कालं कुर्यादित्येष संध्याविधिर्व्याख्यात इति गायत्रीजप

आ॰कं॰ मंत्रस्य गोतमो वामदेवः सूर्यो जगती अर्घ्यदाने वि॰ ॐ हंसः शुचिष
९८ त् सूर्यायेदमर्घ्यं न मम एवं त्रिः कृत्वार्घ्यं दत्वा आत्मानं परिषिच्याद्बि
राचम्योर्ध्वबाहुरुन्मुखः सूर्यमुपतिष्ठेत् उदुत्यमिति त्रयोद
शर्चस्य सूक्तस्य काण्वः प्रस्कण्व ऋषिः श्रीसूर्यो देवता नवाद्या
गायत्र्यः अंत्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः चित्रं देवानामिति षडृचस्य सूक्त ९८
स्य आंगिरसः कुत्सः सूर्यस्त्रिष्टुप् सूर्यो॰ इत्युपस्थायोपविश्या

चम्य प्राणानायम्य भूतशुध्यादि कृत्वा युवतीं युवादित्यमंडलमध्य
स्थां श्वेतवर्णां श्वेतांबरानुलेपनस्रगाभरणां पंचवक्त्रां प्रति व
क्त्रं त्रिनेत्रां चंद्रशेखरां त्रिशूलखड्गखट्वांगडमरुकचतुर्भुजां
वृषभासनारूढां रुद्रदैवत्यां यजुर्वेदमुदाहरंतीं भुवर्लोकाधिष्ठा
त्रीं सावित्रीं नामदेवतां ध्यात्वा संपूज्य यथेष्टकालं जपं कुर्यात्
अथ पंचमहायज्ञाः तथा चाश्वलायनसूत्रं अथातः पंचयज्ञा दे

वयज्ञो भूतयज्ञः पितृयज्ञो ब्रह्मयज्ञो मनुष्ययज्ञ इति तद्यदग्नौ
जुहोति स देवयज्ञो यद्बलिं करोति स भूतयज्ञो यत्पितृभ्यो ददाति
स पितृयज्ञो यत्स्वाध्यायमधीते स ब्रह्मयज्ञो यन्मनुष्येभ्यो द
दाति स मनुष्ययज्ञ इति तानेतान्यज्ञानहरहः कुर्वीतेति य
द्यपि पाठक्रमाद्वैश्वदेवानंतरं ब्रह्मयज्ञस्य प्राप्तं तथाप्यादौ ब्र
ह्मयज्ञ एव कार्यः स्वगृह्यविधिना कृत्वा ब्रह्मयज्ञं पुराद्विजः

थममार्जनं कृत्वामंत्राचमनं कार्यं आपः पुनंत्वित्यस्यानुवाकस्य
नारायणआपोअष्टिः मंत्राचमनेवि० ॐआपःपुनंतुपृथिवींपृ
थिवीपूतापुनातुमां पुनंतुब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूतापुनातुमां य
दुच्छिष्टमभोज्यं यद्वादुश्चरितं मम सर्वंपुनंतुमामापोसतांच
प्रतिग्रहं स्वाहेतिमंत्रेणापः पीत्वाचम्य प्रातःसंध्यावत्द्वितीय
चतुर्थमार्जनाघमर्षणांतंकृत्वाचम्यार्घ्यंदद्यात् हंसःशुचिषदिति

आ॰र्कं॰ र्थक्या त न त्साह चर्यास्य श्चाद्धेति वैश्वादेवावसानेत्येतदपितान्
१०० प्रत्येवेत्योभ्यलायनैस्त्वादावेव ब्रह्मयज्ञः कार्य इत्याहुः शिष्टाचा
रोप्येवमेव अथ स्वाध्यायविधिः प्राग्वोदग्वा ग्रामान्निष्क्रम्याप
आप्लुत्य शुचौ देशे यज्ञोपवीत्याचम्याक्लिन्नवाससा दर्भाणां मह
दुपस्तीर्य प्राक्कूलानां तेषु प्राङ्मुख उपविश्योपस्थं कृत्वा दक्षिणो
त्तरौ पाणी संधाय पवित्रवंतौ विज्ञायते पां वा एष ओषधीनां रसो १००

यद्दर्भाः सरसमेव तद्ब्रह्म करोति द्यावापृथिव्योः संधिमीक्षमा
णः संमील्य वा यथा वा युक्तमात्मानं मन्येत तथा युक्तोऽधीयीत
स्वाध्यायमों पूर्वा व्याहृतयः सावित्रीमन्वाह पच्छोऽर्धर्चशः सर्वा
मिति तृतीयं अथ स्वाध्यायमधीयीत ऋचो यजूंषि सामान्यथ
र्वांगिरसो ब्राह्मणानि कल्पान्गाथा नाराशंसीरितिहासपुराणा
नीति यदृचाधीते पय आहुतिभिरेव तद्देवतास्तर्पयति यद्य

आ० कां० जूंषि घृताहुतिभिर्यत्सामानि मध्वाहुतिभिर्यदथर्वांगिरसः
१०१ सोमाहुतिभिर्यद्ब्राह्मणानि कल्पान्गाथा नाराशंसीरितिहास
पुराणानीत्यमृताहुतिभिर्यदृचोधीते पयसः कुल्या अस्य पितॄन्
स्वधा उपक्षरंति यद्यजूंषि घृतस्य कुल्या यत्सामानि मध्वः कु
ल्या यदथर्वांगिरसः सोमस्य कुल्या यद्ब्राह्मणानि कल्पान्गाथा
नाराशंसीरितिहासपुराणानीत्यमृतस्य कुल्याः स यावन्मन्ये १०१

स्वाध्याय तर्पणाभ्यां च गृहमेत्याचरेत्स्वरानिति आश्वलायन स्मृ
तेः वृत्तौ तु वैश्वदेवस्य पुरस्तादुपरिष्टाद्वा ब्रह्मयज्ञः कार्यो न क्र
मनियम इत्युक्तं श्रीमातामहचरणास्तु सन्ध्यावत्तर्पणाकार्यः प
श्चाद्वा प्रातराहुतेः वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेति निमित्तत इति बृ
हस्पति वाक्यमाश्वलायनान्यपरं आश्वलायनानां तर्पणस्यो
त्तरांगत्वे नैव तत्सूत्रात्प्राप्तेरर्वाक्तर्पणादित्यस्य तदितराः प्रत्येव सा

आ०कं० य्याः समुद्राः नद्यो गिरयः क्षेत्रौषधिवनस्पति गंधर्वाप्सरसो नागा वयां
१०२ सि गावः साध्या विप्रा यक्षा रक्षांसि भूतान्येवमंतान्यथ ऋषयः सर्वे
ऽपि शातर्चिनो माध्यमा गृत्समदो विश्वामित्रो वामदेवोऽत्रिर्भरद्वाजो व
सिष्ठः प्रगाथाः पावमान्यः क्षुद्रसूक्ता महासूक्ता इति प्राचीनावी
ती सुमंतुजैमिनिवैशंपायनपैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतध १०२
र्माचार्या जानंति बाहवि गार्ग्य गौतम शाकल्य बाभ्रव्य मांडव्य मांडू

केयां गर्गी वाचक्नवीं वडवां प्रातीथेयीं सुलभां मैत्रेयीं कहोलं कौशीत
कं महाकौषीतकं पैङ्ग्यं महापैङ्ग्यं सुयज्ञं सांख्यायनमैतरेयं महैत
रेयं शाकलं बाष्कलं सुजातवक्त्रमौदवाहिं महौदवाहिं सौजामिं शौन
कमाश्वलायनं ये चान्ये आचार्यास्ते सर्वे तृप्यन्त्विति प्रतिपुरुषं पितॄंस्त
र्पयित्वा गृहानेत्य यद्ददाति सा दक्षिणा॥ अथापि विज्ञायते यद्तिष्ठन्व्रज
न्नासीनः शयानो वा यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्य क्रतुनेष्टं भवतीति

तेने

विज्ञायते तस्य ह्यावनध्यायो यदास्मा श्शुचिर्ग्रद्देशः अत्र प्रतिकारः सु
मंत्विस्यादीनि त्रयोविंशतिवाक्यानि तत्र कण्ठोक्तादिष्वर्थात्तर्पयामीति
शब्दः कार्यः सर्वत्र प्रतिवाक्यं तर्पणं कुर्यात् प्रतिपुरुषं पितरं स्तर्पयि
त्वा प्रतिपुरुषवचनं पृथक् पृथक् तर्पयेत् नापितरं स्तर्पयामीति स
कृत्तर्पयेत् इत्येवमर्थमित्याह प्रतिपुरुषमित्याश्वलायनोक्तमे
व तर्पणक्रममाह हारीतः पितृभ्यस्तर्पणं कुर्यात्ततो मातृभ्य एव

तेनावदधीत्येनया परिदधाति नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नये नमः पृथि
व्यै नम ओषधीभ्यः नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे महते क
रोमि इति ब्रह्मयज्ञप्रयोगप्रयोगे अथातो धर्मव्याख्यास्याम इत्या
दिवाक्यानि शिष्टाः पठंति तत्र मूलं न जाने देवतास्तर्पयति प्रजाप
तिर्ब्रह्मा वेदा देवा ऋषयः सर्वाणि छंदांस्योंकारो वषट्कारो व्याहृ
तयः सावित्री यज्ञा द्यावापृथिवी अंतरिक्षमहोरात्राणि संख्याः सि

आ०कं० पितासद्गुरुः शिष्याप्ताः पितरो महालयविधौ तीर्थेन तथा तर्पणे अस्या
१०५ र्थः जनकादित्रयं जनन्यादित्रितयं सपत्नमातामातामहादित्रयं
सस्त्रिपत्नीकं तातजननीस्वभ्रातरः पितृव्यमातुलसोदराः सप
त्नीकाः तातांवात्मभगिनी पितृमातृस्वभगिनी सापत्या सधवा च आ
या पिता श्वशुरः शेषं सुगमं अत्रान्यवर्णानां शिष्यासख्यादिना प्रसक्त १०४
जलदानं निषेधति योगयाज्ञवल्क्यः सवर्णेभ्यो जलं देयं नान्यवर्णेभ्य

एवंचेति तर्पणप्रकारमाह वसिष्ठः संबंधमनुकीर्त्यैव नामगोत्रमनं
तरं वस्वादिरूपं संकीर्त्य स्वधाकारेण तर्पयेत् स्वधाशब्दोनंतरं नमः
शब्दोपि वाच्यः संबंधनामगोत्रेण स्वधांतेन नमो नमः वस्वादिरूपं सं
कीर्त्य तर्पयेस्मिन्पूर्वकमिति स्मृतिसंग्रहात् नामग्रहणे विशेषमा
ह बौधायनः शर्मांतं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मांतं क्षत्रियस्य तु गुप्तांतं
चैव वैश्यस्य दासांतं शूद्रजन्मनः चतुर्णामपि वर्णानां गोत्रत्वेपि त

आ॰कं॰ गोत्रता पितृगोत्रं कुमारीणामूढानांभर्तृगोत्रनेति स्त्रीणांदांतंनाम
१०५ ज्ञेयं स्त्रीणां दांतं नामनिर्दिशेदिति गोभिलसूत्रात् अत्रैकहस्तेन
तोयेन यः कुर्यात्पितृतर्पणं पितरो न प्रशंसंति न प्रशंसंति देवता इ
ति स्मृतिवचनादेकहस्तेन तर्पणस्य गर्हितत्वात्सव्यान्वारंभमा
ह वृद्धयाज्ञवल्क्यः अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु १०५
सव्योत्तराभ्यांपाणिभ्यामथवा तर्पणंभवेदिति अत्रपूर्वार्धबद्धत्वा

व ततोमातामहानांच क्रमएषचतर्पणे अत्रबहुवचनस्वरसात्याव
र्पविधानमेवनत्वेकोद्दिष्टविधानं सपत्नमातुस्तु केवलायाअपिभ
वति कुर्यान्मातरि जीवंत्यांपितामह्यानतर्पणं पितृपत्न्यःप्रमीता
स्युस्तर्पयेत्केवलाश्चता इतिशाकलर्षिवचनात् हेमाद्रौसंग्रहे ना
नां बात्रितयंसपत्नजननीमातामह्यादित्रयंसस्त्रीस्त्रीतनयादिनात
जननीस्वभ्रातरःसास्त्रियः नानांबात्मभगिन्यपत्यधवयुक् जाया

आ॰कं॰ १०५ एकैकमंजलिंदेवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः अर्हंति तरस्त्रीस्त्रीस्त्रिय
स्त्वेकैकमंजलिमिति अत्रसनकादय इत्यनेन ऋषयोवि वक्षिताः
योगिना आश्वलायनभिन्नान् प्रतिसनकादीनां ऋषिषुपरिगणित
त्वात् अंजलिर्जलदानं पूर्ववाक्यैकवाक्यत्वात् कासुचित्स्त्रीषु वि
शेषमाह सांख्यायनः मातृमुख्यास्तु याश्चित्स्त्रस्तासांस्त्रीस्त्रीन्अं १०८
लांजलीन् सपत्न्यात्तार्यपत्नीनां द्वौ द्वौ दद्याज्जलांजलींति सप

२

त्नीसपत्नमाता आचार्यपत्नीउपनीयददद्वेदमाचार्यःसउदाहृत
इतिलक्षणोक्तस्तस्यपत्नीप्रत्यंजलिद्रव्यभेदान्मंत्रावृत्तिः संध्यार्घ्य
दानवत् एतच्चतर्पणंजलेनकार्यं उदकेनोदकं दद्यान्नित्यमप्सु
कदाचन० उत्तीर्यचशुचौदेशेकुर्यादुदकतर्पणमितिशंखोक्ते
रितिकेचित् तन्न आर्द्रवासाजलेकुर्यादितिपूर्वोक्तहारीतवच
विरोधात् शंखवचनंतुशुष्कवस्त्रवताजलेनदेयमित्येवंपरम्

आ॰ कं॰ न्नेयं हारीतः वसित्वाचसनंस्पुक्तं स्थले विस्तीर्णबर्हिषि विधिज्ञस्त
१०७ र्पणं कुर्यान्न पात्रेषु कदाचन पात्राद्वा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षि
पेत् जलपूर्णेथवा गर्ते न स्थले तु विबर्हिषीति पात्रमाह पिताम
हः हैमं रौप्यमयं पात्रं ताम्रं कांस्यसमुद्भवं पितॄणां तर्पणे पात्रं मृन्म
यं तु परित्यजेदिति मरीचिः सौवर्णेन तु पात्रेण ताम्ररौप्यमयेन १०७
वा औदुंबरेण खड्गेण पितॄणां दत्तमक्षयमिति योगयाज्ञवल्क्यः

न्युत्तरार्धमन्यान्प्रति बोध्य एकांगवचनेदक्षिणं प्रतीयादनादेश इत्याश्वला
यनसूत्रं तेषां केवलदक्षिणाप्रसक्तौ अन्वारंभरूपेति कर्तव्यतायाः सू
त्रानुक्तायाः अथविरोधेन स्मृतितो ग्रहणे बाधकाभावात् स्मृतिप्रा
प्ततीर्थग्रहणादेर्वृत्तिकृत्संमतत्वाच्च जलदानसंख्यातत्को विष्णुपु
राणे द्वावर्षेण्णां यथान्यायं सकृच्चापि प्रजापतिः पितॄणां प्रीणनार्थी
यस्त्रिरपः पृथिवीपतइति द्र घ्यादिष्युत्तरेणान्वयः व्यासेनाप्युक्तः

आं०कां० द्यायांभार्गवदिने कृत्तिकासु मघासु च भरण्यां भानुवारे च गजच्छायायाञ्च
१०६ येनर्येति बौधायनः विवाहे चोपनयने चौले सति यथाक्रमं वर्षमर्द्ध
तदर्धं च नेत्येके तिलतर्पणमिति एके मुख्याः प्रतिप्रसवमाह कात्या
यनः उपरागे पितुः श्राद्धे पाते मायां च संक्रमे निषेधेपि हि सर्वत्र
तिलैस्तर्पणमाचरेत् पितुर्ग्रहणं मात्रादेरुपलक्षणं सर्वनिषे १०८
धे प्राप्ते उपरागादिषु प्रतिप्रसूयत इतिभावः गर्गः कृष्णे भाद्रप

दे मासि श्राद्धं प्रतिदिनं भवेत् पितॄणां प्रहृष्टे कार्ये निषिद्धाहेऽपि तर्प
णं पृथ्वीचंद्रोदये तीर्थतिथिविशेषेच गंगायां प्रेतपक्षके निषि
द्धेपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितं अत्र तीर्थग्रहणेनैव गंगाप्राप्तौ
पुनर्गंगाग्रहणं सर्वदा तिलप्राप्त्यर्थं तर्पणांतेऽवसानांजलिर्दे
यः तन्मंत्रश्च प्रयोगे वक्ष्यते योगयाज्ञवल्क्यः वस्त्रनिष्पीडितं तो
यं स्नातस्योच्छिष्टभागिनां भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पी

आ०कं० डयेत्स्थले अत्रप्रक्किरवतस्याप्यपसव्येनपीडनं स्मृत्यंतरे वस्त्रं
१०१ चतुर्गुणीकृत्यपीडयेच्चजलाद्बहिः वामप्रकोष्ठेनिक्षिप्यद्विराच
म्यशुचिर्भवेत् अन्यत्रनिक्षिपेद्यस्तुपितृणांचोपजायते स्ना
नवस्त्रंतर्पणात्प्राकूनिष्पीडयेत् तदाहव्यध्वयोगी यावद्देवान्
षींश्चैवपितॄंश्चापिनतर्पयेत् तावन्नपीडयेद्वस्त्रंयेनस्नातोभ १०१
वेन्नरइति तर्पणाकरणेप्रत्यवायस्मृतिः पुराणसमुच्चयेदेवता

यद्युद्धृतं निषिंचेत्तु तिलान्संमिश्रयेज्जले अतोन्यथा तु सव्येन तिला
ग्राह्या विचक्षणैरिति अन्यथा अनुद्धृते न तर्पण इत्यर्थः अंगिराः
मार्जनं तर्पणं श्राद्धं न कुर्याद्वारिधारया कुर्वीत यदि मूढात्मा रौ
रवं नरकं व्रजेदिति अथ तिलतर्पणनिषेधः सप्तम्यां भानुवा
रे स्वगृहे जन्मदिने तथा भृत्यपुत्रकलत्रार्थी न कुर्यात्तिलतर्प
णं अत्र भृत्यादिकामस्यैव निषेधो नत्वकामस्येति संग्रहे नं

आ०कं० र्ययेत् कारिकायां दर्भान्बहून्शुचौ देशे प्रागग्रान्संस्तृणात्यथ दर्भेषु
१९० पवित्रोत्कर्मण्यत्र प्राङ्मुख एव सन् कुशोपस्थे करे सव्ये उत्तानं प्राग्
दिगंगुलो पवित्रे स्थापयेदुक्ते प्रागग्रे दक्षिणेन तु पंचप्रागंगुलं ते
न संदध्याद्दक्षिणं करं ॐपूर्वा व्याहृतीस्तिस्रः समस्ताश्च सकृ
द्वदेत् पच्छस्त्वर्धर्चशः सर्वां सावित्रीं त्रिर्वदेदथ ऋग्विधाने १९०
अग्निमीळे जपेत्सूक्तं पापघ्नं श्रीकरं परं पारायणफलं तस्य वेदा

नं स्यात्सहस्रश इति ॥ अथ ब्रह्मयज्ञप्रयोगः वेदपुरुषायनमइ
ति प्रदक्षिणीकृत्यासने उपविश्य द्विराचम्य प्राणानायम्य मम
उपात्त० ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्ये इति संकल्प्य विद्युदसि विद्य मे पाप्मा
नमृतात्सत्यमुपैमीति मंत्रेणाप उपस्पृश्य वामजानूपरि दक्षि
णं पादं निधाय स्थलसंकोचे वामपादोपरि दक्षिणं गुष्ठं निधा
य दक्षिणजानुनि कुशपवित्रद्वयगर्भं प्रागंगुलिमुत्तानं सव्यपा

आ॰कं॰ णिंनिधाय तदुपरि दक्षिणपाणिंप्रागंगुलिमेवंन्यंचंनिधायव्याहृति
१११ पूर्वां व्याहृतिपूर्वांपच्छोऽर्धर्चशः सर्वांसावित्रींपठित्वा अग्निमीळे पु॰
सचस्वानः स्वस्तये अग्निर्वैदेवानामवमोविष्णुःपरमः अयमह
व्रतं एषपंथा एतत्कर्म अथातः संहिताया उपनिषत् विदाम
घवन्विदा महाव्रतस्य पंचविंशति सामिधेन्यः इषेत्वोर्जेत्वा १११
अग्नआयाहिवीतये शन्नोदेवीरभिष्टये अथैतस्य समाम्ना

श्च मुनींश्चैव पितृभ्योऽहिन तर्पयेद् देवादीनामृणी भूत्वा नरकं स व्रजेद् इत्येति शाकलः तर्पणं नैत्यकं कुर्याद् ब्रह्मयज्ञपुरःसरं ग्रहणादिनिमित्तेषु ब्रह्मयज्ञं विना भवेदिति स्मृतिसारे जलं दत्त्वा तिलदर्भांस्तु योऽनुष्ठानाय याचते नानुष्ठानफलं तस्य दातुरेव हि तत्फलमिति ब्रह्मयज्ञादौ कृष्ण्यादिस्मरणं न कुर्यादित्याह भगवान् न च स्मरेद् धृषिच्छन्दः श्रौते वैतानिके मखे ब्रह्मयज्ञे च वैतद् ज्ञेयों कारं तु व

त्यमुपागां इत्यपः स्पृष्ट्वा सव्यान्वारब्धेन दक्षिणहस्तेन प्राजापत्याद्यै
र्मन्त्रैर्यथावचनं तृप्यतु तृप्यतां तृप्यन्त्वित्यन्तैस्तर्पयेत् अद्यावापृ
थिवी तृप्यतामिति लोटः प्रथमपुरुषद्विवचनं प्रयोक्तव्यं तृप्येता
मिति लोडात्मनेपदं प्रयुंजते प्राचः तदशुद्धं तृप्रीणन इत्यस्य धा
तोः परस्मैपदित्वात् न च लिङि परस्मैपदं भवेदिति वाच्यं ये चान्ये
आचार्यास्ते सर्वे तृप्यन्त्विति वक्तुराश्वलायनस्य लोट्प्रयोगस्त्वेव

विवक्षितत्वात् प्रजापतिस्तृप्यतु॰ ब्रह्मातृप्य॰ वेदास्तृप्यं॰ देवास्त॰
ऋषयस्तृप्यं॰ सर्वाणि छंदांसि त॰ ॐकारस्त॰ वषट्कारस्त॰ व्या
हृतयस्त॰ सावित्री त॰ यज्ञास्त॰ द्यावापृथिवीतृप्यतां॰ अंतरिक्षं
तृप्य॰ अहोरात्राणि त॰ संख्यास्त॰ सिद्धास्त॰ समुद्रास्त॰ न
द्यस्त॰ गिरयस्त॰ क्षेत्रौषधिवनस्पति गंधर्वाप्सरसस्त॰ ना
गास्त॰ वयांसि त॰ गावस्त॰ साध्यास्त॰ विप्रास्त॰ यक्षास्त॰ र

आ॰कं॰ क्षांसि त॰ भूतानि त॰ एवं मतानि त॰ इत्येकोनत्रिंशन्मंत्रैः कुशा
११२ ग्रैर्देवतीर्थेनैकवारं तर्पयित्वा निवीती शतर्चिनस्तर्प्य॰ माध्यमा
स्त॰ गृत्समदस्तर्प्य॰ विश्वामित्रस्त॰ वामदेवस्त॰ अत्रिस्त॰ भरद्वा
जस्त॰ वसिष्ठस्त॰ प्रगाथास्त॰ पावमान्यःस्त॰ क्षुद्रसूक्तास्त॰
महासूक्तास्त॰ इति द्वादशमंत्रैः कुशमध्येन ऋषितीर्थेन द्विःप्र ११२
त्येकं तर्पयित्वा प्राचीनावीती सुमंतुजैमिनिवैशंपायनपैलसूत्र

यस्य॥ समाम्नायः समाम्नातः। मयरसतजभनलगसंमितं। गोः॥ग्मा॥
पंचसंवत्सरमयं। अथशिक्षां प्रवक्ष्यामि। वृद्धिरादैच्। यदिंद्रो दाश
राजे मानुषं व्यगाहथाः। इदं जना उपश्रुत। योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं।
नारायणं नमस्कृत्य। अथातो धर्मव्याख्यास्यामः। अथातो धर्म
जिज्ञासा। अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति पठित्वा तच्छंयोरावृणीमहे इत्यु
क्त्वा नमो ब्रह्मण इति त्रिरुच्चार्य वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानमृतात्स

आ॰कं॰ ११४
नकं तर्प॰ आश्वलायनं त॰ ये चान्ये आचार्यास्ते सर्वे तृप्यंत्विति
२ त्रिस्त्रयोविंशतिभिर्मंत्रैः पितृतीर्थेन कुशमूलैस्तर्पयेत् ततो
स्मत्पितरममुकशर्माण गोत्रं वसुरूपं स्वधानमस्तर्पयामि ३ एवं
पितामहादींस्तर्पयित्वा आब्रह्मस्तंबपर्यंतं देवर्षिपितृमानवाः
तृप्यंतु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः अतीतकुलकोटीनां स
प्तद्वीपनिवासिनां आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलोदकमिति ११४

त्रिर्दत्वा ये केचास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ते गृह्णंतु मया
दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकमिति चतुर्गुणमुपरि दशं वस्त्रं स्थले वा
मभागे निष्पीड्योपवीती द्विराचमेत् अथाशौचे सति नित्यस्नाना
दिकं कार्यं स्मृत्यर्थसारे स्मृतकादौ नित्यस्नानशौचान्नबलिदा
नप्राणाहुतिपात्रकरणादयो भुंजिनियमाश्च स्पृश्यस्पर्शनस्ना
नादिकं चेति सर्वं कर्तव्यमेवेति अत्र नित्यस्नाने निषेधकवचना

आ० कौ० भावात्संकल्पमार्जनाद्यघमर्षणांगतर्पणसहितं कार्यं संध्याप्रकार
११५ माह जाबालिः अर्घ्यांता मानसी संध्या प्राणायामविवर्जितेति भर
द्वाजः सूतके मृतके वापि प्राणायाममंत्रकं तथा मार्जनमंत्रास्तु
मनसोच्चार्य मार्जयेत्. गायत्रीसम्यगुच्चार्य सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत्
मार्जनं तु न वा कार्यं उपस्थानं न चैव हि गायत्रीं दशवारं जपेदित्या
हाश्वलायनः आपन्नश्चाशुचिः काले तिष्ठन्नपि जपेद्दशेति आपन्नो ११५

ला

सूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्यास्तृप्यंतु जानंति बाहवि गा
र्ग्यगोतमशाकल्यबाभ्रव्यमांडव्यमांडूकेयास्तृप्यंतु गर्गीवाच
क्नवीत॰ वडवाप्रातीथेयीत॰ सुलभामैत्रेयीत॰ कहोळंतर्पया
मि॰ कौषीतकंत॰ महाकौषीतकं॰ पैग्यंतर्प॰ महापैग्यंत॰ सुयज्ञं
तर्प॰ सांख्यायनंत॰ ऐतरेयंत॰ महैतरेयंत॰ शाकलंत॰ बाष्क
लंत॰ सुजातवक्रंत॰ औदवाहिं॰ महौदवाहिं॰ सौजामिंत॰ शौ

आ॰ कं॰ होमं तत्र न कुर्वीत शुष्कान्नेन फलेन वा पंचयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृ
११६ त्युजन्मनोरिति संवर्तनिषेधात् होमः सायं प्रातः क्रियमाणो नित्यहो
मः स तु कार्य एव याज्ञवल्क्योपि वैतानौपासनाः कार्याः क्रियाश्च
श्रुतिचोदनादिति यद्यप्यत्र कार्य इत्युक्तं तथाप्यसगोत्रेण कार
णीयाः तथा च बृहस्पतिः सूतके मृतके चैव अशक्तौ श्राद्धभोज ११६
ने प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेदिति जातूकर्ण्योपि

सूतके समुत्पन्ने स्मार्तकर्म कथं भवेत् पिंडयज्ञं चरुहोमं म सगो
त्रेण कारयेदिति पिंडयज्ञः पिंडपितृयज्ञः चरुहोमः स्थालीपाक
श्रवणाकर्माश्वयुज्याग्रहणप्रत्यवरोहणाष्टकादिहोमः अत्र द्रव्य
त्यागस्तु यजमानेन कार्य इति विज्ञानेश्वरः अपरे तु कल्पसूत्रभा
ष्यकारादयः सर्वे निबंधकारा वैतानिके होमकर्मणि स्वकर्तृकत्वं
वदंति कर्म वैतानिकं कार्यं स्तौपैनो स्पर्शनात्स्वयं जन्महान्योर्वैता

आ०कं० नस्यकर्मत्यागो न विद्यते शालाग्नौ केवलो होमः कार्य एवान्यगोत्रजै
११७ रित्यादिहारीतवचनात् प्रसंगाच्छूद्राणीनांपि तत्संततिकारणं
तर्पणं प्रवदाम्यत्र मूलवाक्यानुसारतः मदनपारिजाते योगया
ज्ञवल्क्यः तृप्यन्त्विति समुच्चार्य तृप्यतामित्यथापि वा विधितः प्र
क्षिपेत्तोयं देवादीनामशेषतः देवानाह स एव ब्रह्माणं तर्पयेत्सर्वं ११७
र्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं देवान् छंदांसि वेदांश्च ऋषींश्चैव सनात

आपन्नयुक्तः अशुचिराशौचवान् पैठीनसिः सूतके मृतके चैव रो
गे सत्यौ तथाध्वनि मानसीं च जपेत्संध्यां कुशवारिविवर्जितः प
राशरः देशभंगे प्रवासे च व्याधिषु व्यसनेषु च रक्षेदेव स्वदेहं तु
पश्चाद्धर्मं समाचरेदिति सूतके विष्णुपूजा न कार्या न तु उक्तं सूतके
इत्युपक्रम्य हेमाद्रौ वाराहे पूर्वसंकल्पितं यत्तु व्रतं सुनियमव्रतैः
तत्कर्तव्यं नरैः श्राद्धं दानार्चनविवर्जितमिति पंचयज्ञा अपि न कार्याः

आ॰कौ॰ सनकश्चसनंदनश्च तृतीयश्चसनातनः कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः
११८ पंचशिखस्तथा एते ब्रह्मसुताः सप्तमनुष्याः परिकीर्तिताः मरीचि
मत्रिमंगिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं प्रचेतसं वसिष्ठं च भृगुंना
रदमेव च देवब्रह्मऋषीन्सर्वांस्तर्पयेदक्षतोदकैरिति याज्ञवल्क्यः
ज्ञवल्क्यः अपसव्यं ततः कृत्वा भूत्वा चपितृदिङ्मुखः पितृन्दि ११८
व्यानदिव्यांश्चपितृतीर्थेनतर्पयेत् दिव्यावस्वादयः अदिव्याः

स्वपित्रादय इति मदनपारिजातः अथ प्रयोगः स्नानोत्तरमास
नादावुपविष्टः सन् कुशद्वयेन देवतीर्थेन तर्पयेत् ब्रह्मातृप्यतां
विष्णुस्तृ० रुद्रस्तृ० प्रजापतिस्तृ० देवास्तृप्यंतां छंदांसितृ० वेदाः
तृ० ऋषयस्तृ० पुराणाचार्यास्तृ० गंधर्वास्तृ० इतराचार्यास्तृ०
संवत्सरः सावयवस्तृ० देव्यस्तृ० अप्सरस्तृ० देवानुगास्तृ० ना
गास्तृ० पर्वतास्तृ० सरितस्तृ० मनुष्यास्तृ० यक्षास्तृ० रक्षांसितृ०

आ०कं० पिशाचास्तृ० सुपर्णास्तृ० भूतानितृ० पशवस्तृ० वनस्पतयस्तृ० औ
११९ षधयस्तृ० भूतग्रामश्चतुर्विधस्तृप्यतां २९ अथ ऋषयः निवी
तीउदगग्र दर्भमध्येन ऋषितीर्थेन द्वौ द्वावंजलीदद्यात् सनकस्तृ०
सनंदनस्तृ० सनातनस्तृ० कपिलस्तृ० आसुरिस्तृ० वोढुस्तृ०
पंचशिखस्तृ० मरीचिस्तृ० अत्रिस्तृ० अंगिरास्तृ० पुलस्त्यस्तृ०
पुलहस्तृ० क्रतुस्तृ० प्रचेतास्तृ० वसिष्ठस्तृ० भृगुस्तृ० नारदः० ११९

नानू आचार्यांश्चैव गंधर्वानाचार्यतनयांस्तथा संवत्सरं सावयवं
देवीश्चाप्सरसस्तथा तथा देवानुगानागान्सागरान्पर्वतानपि
सरित्तोय मनुष्यांश्च यक्ष रक्षांसिचैवहि पिशाचांश्च सुपर्णाश्च भू
तान्यथपशूंस्तथा वनस्पतीनौषधांश्च भूतग्रामं चतुर्विधं तत्रै
वविष्णुसमुच्चये ततः कृत्वानिवीतं तु यज्ञसूत्रमतंद्रितः प्राजाप
त्येनतीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत्पृथक् मनुष्यानाह कार्ष्णाजिनिः

आ॰कं॰ १२० तिलांजलिं निक्षिपेदेतैर्मंत्रैः देवास्तथा सुरा यक्षा गंधर्वोरगरा
क्षसाः पिशाचा गुह्यकाः सिद्धा कूष्मांडभैरवादयः जलेचराभू
मिलया वाय्वाधाराश्च जंतवः तृप्तिमेते न यांत्वाशु मद्दत्तेनांबु
नाखिलाः नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः तेमाप्या
यनाये नद्दीयते सलिलं मया ये बांधवा बांधवा ये येन्यजन्मनि १२०
बांधवाः ते तृप्तिमखिलायांतु यश्चास्मत्तोभिवांछति यत्र कच

नसंस्थानां क्षुतृष्णोपहतात्मनां तेषांहि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु ति
लोदकं येमेकुलेलुप्तपिंडाः पुत्रदारविवर्जिताः तेषांहि॰ मातृवं
शेमृताये चपितृवंशोनथैवच तेषां॰ येकेचास्मत्कुलेजाता इति
मंत्रेण वस्त्रंनिष्पीड्याचमेत् जीवत्पितुर्वस्त्रादिपंचस्थाने तु विशे
षमाह स्मृतिचंद्रिकायां योगयाज्ञवल्क्यः कव्यवाडनलः सोमो
यमश्चैवार्यमा तथा अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च तथाबर्हिषदोपि च य

दिस्याज्जीवपितृकएतान्विद्यात्ततःपितृन् अत्रवक्तव्यमपिशूद्रा
णांवैश्वदेवादिकर्मानुष्ठानान्नोच्यत इत्यास्तांतावत् इत्याचारार्के
शूद्रतर्पणप्रयोगःप्रासंगिकः अथवैश्वदेवः सचवैश्वदेवंपुराकृ
त्वा नित्येचाभ्युदयेतथा स्वाभीष्टदेवतादिभ्यो नैवेद्यंविनिवेदयेत्
अकृत्वा वैश्वदेवंतु नैवेद्यंयोनिवेदयेत् तदन्नंचनगृह्णंति देवा
विष्ण्वादयोध्रुवमित्याश्वलायनस्मृतेः सएषदेवयज्ञोगृहगोदा

ततः प्राचीनावीती दक्षिणास्यः पितृतीर्थेन त्रींस्त्रीनंजलींसंप्रयच्छे
त् वसवस्तृप्यतां रुद्रास्तृ० आदित्यास्तृ० मरुतस्तृ० अश्विनौतृ
प्यतं ततः पित्रादीनस्मत्पितामुकदासोमुकगोत्रस्तृ० अत्रवस्वा
दिनामसहितानामसहितानां वा पित्रादीनां तर्पणं कार्यमिति म
दनपारिजातः एवं पितामह प्रपितामहयोरपि अस्मन्मातामु
कगोत्रा अमुकदेवी तृप्यतां एवं सर्वेषां प्रमीतानां तर्पणं कृत्वा तटे

आ०कां० पीयमथवा केवलवैश्वदेवपरं आश्वलायनः सायंप्रातर्वैश्वदे
१२२ वोकर्तव्योबलिकर्म च अनश्नतापि कर्तव्या अन्यथा किल्बिषी भ
वेत् वैश्वदेवो दिवा नक्तं न भवेच्च पृथक् पृथक् प्रातरेव द्विरावृ
त्या कुर्याद्वा सहितौ द्विज इति ज्ञातातपः वैश्वदेवः प्रकर्तव्यः पंच
सूनापनुत्तये पंचसूना गृहस्थस्य वर्तन्ते हरहः सदा कंडनी १२२
पेषणी चुल्ली जलकुंभ उपस्करः सूनाहिंसास्थानानि उपस्क

रः शूर्पादिः अथ वैश्वदेवविधिर्गृह्यपरिशिष्टे अस्य वैश्वदेवादिवास्य
प्रारंभो नात्र पाकयज्ञतंत्रमग्निमौपासनं पचनं वा परिसमुह्य पर्यु
क्ष्यायतनमलंकृत्य सिद्धं हविष्यमधिश्रित्याद्भिः प्रोक्ष्योदगुद्वा
स्याग्नेः प्रत्यग्दर्भेषु निधाय सर्पिषाभ्यज्य सव्यं पाणितलं हृदये
न्यस्य सकृदवदानेन पाणिना जुहुयादन्नाभावे तंडुलादिभिः कु
र्यादंते च परिसमुह्य पर्युक्षेदेके नात्र तंत्रमिति शौनकः त्रिधा

आ॰ कौ॰ १२३

विभज्यसिद्धान्नंत्रिः प्रोक्ष्यपुरतः स्थितं पर्यग्निकरणं कुर्यात्सिद्धा
न्नस्याप्ययंविधिः छंदोगपरिशिष्टे यस्मिन्नग्नौभवेत्पाको वैश्व
देवं तु तत्र वै उत्तानेन तु हस्तेन ह्यंगुष्ठाग्रेण पीडनं संहतांगुलि
पाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्धविरिति व्यासः जुहुयात्सर्पिषाभ्य
क्तं तैलक्षारविवर्जितं दध्यक्तं पयसाभ्यक्तं तदभावेंभसापिवा १२३
देवताक्रममाहाश्वलायनः अथ सायंप्रातः सिद्धस्य हविष्य

नसंभितः सर्वाभीष्टप्रदः स्वर्ग्योपवर्ग्यश्चतस्मादेनमहरहः कुर्वी
तमेनं वैश्वदेवकृतशेषेणापृथग्अन्नेन वा कुर्यान्नास्यशेषेण वैश्व
देवं कुर्यादिति गृह्यपरिशिष्टाच्च देवनैवेद्यदर्शनात्पूर्वं कार्यः सर्व
देवयज्ञआवाहनादिनैवेद्यांतः पंचायतनपूजारूपो देवयज्ञ इ
त्यर्थः यत्तु विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतांतरं पितृभ्यश्चापि
तद्देयं तदानंत्यायकल्पत इतिस्मृतिवचनं ननु विगीतत्वान्नादर

आ॰क्रं॰ १२७ देवेभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्य इति दिवा नक्तंचारिभ्य इति नक्तं र
क्षोभ्य उत्तरतः स्वधा पितृभ्य इति प्राचीनावीती शेषं दक्षिणा निनये
दिति अत्र स्वधा पितृभ्य इति गृह्यव्याख्याने वृत्तिकृतेव पितृयज्ञः पि
तृयज्ञार्थमन्वहं ब्राह्मणभोजनं न कर्तव्यमिति यदुक्तं तत्पंचमहा
यज्ञांतःपाति पितृयज्ञविषयं न तु नित्यश्राद्धविषयं तस्य स्मृतितो
विधानात् यत्तु श्राद्धं वापि तृयज्ञः स्यात् पित्र्यो बलिस्याप्पिवेति कात्या १२७

यनेोदाहृतेवचनेनित्यश्राद्धस्यापितृयज्ञोक्तिः सायंप्रातस्तेपित्र्यबलि
र्नोक्तस्तेषांनित्यश्राद्धमेवपितृयज्ञ इतिसूचनाय. ननुतथाप्यम्बलाय
नादीनांस्वधापितृभ्य इतिपित्र्यबलिनैवपितृतृप्तिसिद्धेर्नित्यश्राद्धेना
र्थमितिचेन्नतस्यदेवताभेदेनकर्मान्तरत्वात् नथाहि पंचयज्ञप्रक
णे स्वधापितृभ्य इत्यविशेषेणोक्तं सौदेवद्रव्यपितृविषयं नित्यश्राद्धे
तु नित्यश्राद्धं तु यन्नाम दैवहीनं न उच्यते तत्तुषट्पुरुषं ज्ञेयं सपि

आ०कं० णापिंडवर्जितमिति पुराणवचने देवतासंख्याविधानान्नित्यश्राद्धं
१२५ मनुष्यपितृविषयं तस्मादजीवत्पितृकेण देवपितृमनुष्यपितृ
तृप्त्यर्थं कर्मद्वयं कर्तव्यं जीवत्पितृकेण वैश्वदेवप्रकरणोक्तः एव
पितृयज्ञः कार्यः इत्यलं विस्तृत्या विश्वदीपे पितृयज्ञान्नशेषे
ण तथा नैर्ऋत्यकोणके वायव्यकोणे तु तथा शुनो बर्हिमथाहरे १२५
दिति आह जैमिनिः यत्किंचिज्जुहुयादग्नौ तत्सर्वं त्यागपूर्वकं

जुहुयादग्निहोत्रदेवताभ्यः सोमाय वनस्पतयेऽग्नीषोमाभ्यामिंद्रा
ग्निभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां धन्वंतरय इंद्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे
स्वाहेत्यथ बलिहरणमेताभ्यश्चैव देवताभ्योऽद्भ्य ओषधिवनस्प
तिभ्यो गृहाय गृहदेवताभ्यो वास्तुदेवताभ्य इंद्रायेंद्रपुरुषे
भ्यो यमाय यमपुरुषेभ्यो वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय
प्रति सोमपुरुषेभ्य इतिˆदिशं ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्य इति मध्ये विश्वेभ्यो

आ॰कं॰ दिना कुर्याद्दक्षिरं जलिनाजले तत्रापि प्रदनीयं तेनैव होमः तथा च
१२६ परिशिष्टे शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलं संकल्पयेद्यदा
हारं तेनैव जुहुयादपि वर्जद्रव्यादिसंग्रहे कोद्रवं चणकं माषं म
सूरं च कुलत्थकं क्षारं च लवणं चैव वैश्वदेवे विवर्जयेदिति अत्र
वैश्वदेवे यज्ञत्रयं भवति देवयज्ञो भूतयज्ञः पितृयज्ञ इति पूर्वो १२६
क्तत्वात् तत्र प्रातर्वैश्वदेवमादौ कृत्वा सायं वैश्वदेव इति क्रमो

नतु सायंप्रातरिति प्रथमं दिवाचारिभ्यो बल्युक्तेः अत्र स्रुवाका
रध्वजाकारनराकारवल्मीकाकारचक्राकार इति पंचविधाका
रेष्ठ तयत्ते मुख्याचक्राकृतिरित्याह शौनकः पंचस्वेनेषु विप्रा
णां मुख्याचक्राकृतिर्भवेत् चक्राकारमथाष्टारं कुर्यादग्निस
मीपतः चक्राकारेण यो विप्रः सदाभूतबलिं हरेत् सर्वपापवि
निर्मुक्तो विष्णुसायुज्यमाप्नुयादिति देवकृतशेषेण भूतयज्ञो

आ॰कं॰ कुर्यादित्याह। अथ याज्ञवल्क्यः देवेभ्यस्तु हुतादन्नाच्छेषाद्भूतबलिं
१२७ हरेत् (सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुसायुज्यमाप्नुयादिति) भूतयज्ञः
सवैप्रोक्तो भूतिदः सर्वदेहिनामिति एवं कृतवैश्वदेवस्य बहिर्ब
लिमाह मनुः शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणां वायसानां च
शनकैर्निक्षिपेद्भुवीति शाकलः सायं स्यादितरयज्ञान्तब्रह्मयज्ञ १२७
विवर्जितमिति पितृयज्ञान्तमित्यन्या मनुष्ययज्ञस्यापि निवृत्तिः

अन्यथा कुरुते यस्तु नरके स विपच्यते शौनकः भूतयज्ञेपि मंत्रा
णां स्वाहाकारो भवेदिहेति सकृत्कृतेन वैश्वदेवेन पक्वः पक्षमाणश्च
सर्वोपि पाकः संस्कृतो भवतीत्याह गोभिलः यद्येकस्मिन्काले बहु
धान्नं पच्येत गृहपतिर्महानसादेवैतद्बलिं सकृदेव कुर्वीतेति अ
न्नाभावे द्रव्यांतरं चतुर्विंशतिमते अलाभे येन केनापि फलशा
कोदकादिभिः पयोदधिघृतैर्वापि वैश्वदेवं स्रुवेण तु हस्तेनान्ना

आ॰कं॰ प्रोक्ष्य पर्यग्नि कृत्वा सर्पिषाभ्यज्याग्निं विम्वानिन इत्यलंकृत्य पा
१२९ णितलं हविरच्यस्य दक्षिणहस्तेन दक्षिणभागादन्नमादायांगु
ष्ठाग्रेणापीडितं संहृतांगुल्यूत्तानपाणिना समंत्रं जुहुयात् तत्र
मंत्राः सूर्याय स्वाहा सूर्यायेदं न ममेत्यागः सर्वत्रापि ज्ञेयः
प्रजापतये स्वाहेत्युच्चैरुक्त्वैव सोमाय वनस्पतये॰ अग्नीषोमाभ्यां॰ १२९
इंद्राग्निभ्यां॰ द्यावापृथिवीभ्यां॰ धन्वंतरये॰ इंद्राय॰ विस्वेभ्यो देवे

भ्यः ब्रह्मणे स्वाहा॰ ततः सायंतन वैश्वदेवाहुतयो ग्नयेस्वाहा प्रजा
पतय इत्यादि ब्रह्मण इत्यंतः पूर्ववत्तन्नवाहुतीर्हुत्वा नम इत्युपस्था
य पुनः परिसमूहन पर्युक्षणे कृत्वा विभूतिं धारयेदिति देवयज्ञः
अथ भूतयज्ञः भूमिं प्रोक्ष्य मध्यभागादन्नमादाय प्राचीमार
भ्येशानीपर्यंतं चक्राकारं नैरंतर्येण सूर्यायस्वाहेति पूर्वोक्तैर्द
शभिः अद्भ्यः स्वाहा ओषधिवनस्पतिभ्यः॰ गृहाय॰ गृहदेवता

आ॰कं॰ भ्यः॰ वास्तुदेवताभ्यः स्वाहेति पंचभिश्च दत्वा चक्राद्बहिः प्राच्यां
१३० प्राक्संस्थं इंद्राय॰ इंद्रपुरुषेभ्यः स्वाहा दक्षिणत उदक्संस्थं
यमाय स्वाहा यमपुरुषेभ्य॰ पश्चिमतः प्राक्संस्थं वरुणाय
स्वाहा वरुणपुरुषेभ्यः॰ उत्तरतस्यां उदक्संस्थं सोमाय स्वा॰
सोमपुरुषेभ्यः॰ चक्रमध्ये ब्रह्मणे स्वा॰ तत्प्राच्यां ब्रह्मपुरुषेभ्यः॰ १३०
ब्रह्मणो दक्षिणतो विश्वेभ्यो देवेभ्यः॰ ब्रह्मणः पश्चिमतः सर्वेभ्यो भूते

प्रतीयते अथवैश्वदेवप्रयोगः अग्नेः पश्चात्प्राङ्मुख उपविश्या
चम्य देशकालौ निर्दिश्य ममोपात्तदुरितक्षयात्मसंस्कारान्नसंस्का
रद्वारा श्रीपरमेश्वर॰ प्रीत्यर्थं वैश्वदेवं करिष्ये इति संकल्प्य एह्यग्न
इति मंत्रेणाग्निमावाह्य वेणुधमन्या प्रबोध्य चत्वारीति मंत्रेण ध्या
त्वा परिसमूहनपर्युक्षणे कृत्वा सिद्धमन्नं पात्रे निधायाग्नावधि
श्रित्य प्रोक्ष्योदगुद्वास्य पश्चिमभागे निधाय त्रेधा विभज्य त्रिः

आ॰कं॰ लिं दत्वा अप उपस्पृश्यापि तत्र यज्ञान्नशेषेणैव ॥ द्वितीयं च काग्ने

१३१ यभागे च तथैव दत्वा ॥ चक्रा हुतिर्नैर्ऋत्यकोणे शामाय स्वाहा चक्रा

हुतीर्वायव्यकोणे शबलाय स्वाहेत्युभयत्र बलिं दत्वा गृहांगणे जलमा

सिच्य श्ववायसचांडालपतितभूतवायसेभ्योविकिरद्ये भूताः प्रचरंतिदिवा

नक्तं बलिमिच्छंतो विदुरस्य प्रेष्ठाः तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो ददामि १३१

मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्ददातु स्वाहा रात्रौ चेन्नक्तं बलिमिति ब्रूयादि

तिशौनकोक्तश्चक्राकारः प्रयोगः वृत्तिकास्तु नराकारमंगीकृत्य वै॰
लक्षण्यमाह तत्र सूर्यादिग्रहानातान् दशबलीन्प्राक्संस्थान्दत्वाकिं
श्विदंतरालं त्यक्त्वा अग्न्यइत्यादि वास्तुदेवताभ्यइत्यंतान् पंचबली
न्दत्वाऽग्न्योदत्तबलेः पश्चिमत इंद्रायनत उत्तरत इंद्रपुरुषेभ्यः अंत
रालदक्षिणतो यमायनत उत्तरतो यमपुरुषेभ्यः ब्रह्मणेदत्तबलेः
प्राग्वरुणायनत उत्तरतः वरुणपुरुष॰ अंतरालाउत्तरतः सोमाय॰

आ०कं० ते उत्तरतः सोमधुक्‌रू० अंतरालेब्रह्मणे० तत्र्याग्ब्रह्मपुरुष० विश्वेभ्योदे

१३२ वेभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यः दिवाचारिभ्यइत्युत्तरे रक्षोभ्यः स्वाहेतिसर्वा

न्तरतः ततोपसव्येनाग्नेय्यां स्वधापितृभ्य इतिपुरुषाकारोवैश्वदे

वप्रयोगः अथमनुष्ययज्ञः मनुः अतिथिभ्योन्नदानंचनरयज्ञः

सतुपंचमः शौनकः पुष्कलस्यप्रमाणान्नमन्यपात्रे समुद्धरे १३२

त् अक्षतोदकहस्तेनचोपवीतीनिवेदयेत् योगीभ्यः सनकादि

भ्यः॰ ब्रह्मण उत्तरतोऽदिवाचारिभ्यः चक्रादुत्तरतो रक्षोभ्यः स्वा
हेति दत्वाप उपस्पृश्य तदुत्तरतो भूमिं प्रोक्ष्य द्वितीयभूतयज्ञं कु
र्यात् तत्र सूर्यपदस्थानेऽग्निपदं दिवापदस्थाने नक्तमिति विशे
षः शेषं पूर्ववदिति भूतयज्ञः अथ पितृयज्ञः प्राचीनावीती आ
ग्नेय्याभिमुखः सव्यं जान्वाच्योत्तरभागादंगुष्ठपर्वमात्रमन्नं गृ
हीत्वा पराचीनपाणिना चक्राद्दक्षिणतः स्वधा पितृभ्य इति मंत्रेणाव

आर्क० यते एषप्रयोगः अभ्यागतं ब्राह्मणं प्राङ्मुखमुपवेश्य गंधादिना
१३२ संपूज्य निवीती ब्राह्मणभोजनपर्याप्तमन्नं सनकादिमनुष्येभ्य इ
दमस्तु न मम इत्युक्त्वा तेनान्नेन भोजयेत् तदभावे भिक्षात्रयं पूर्वव
त्संकल्प्य भिक्षुभ्यो दद्यादिति मनुष्ययज्ञः यदि वैश्वदेवात्प्रागे
व भिक्षुके समागते विशेषमाह गौतमः वैश्वदेवे तु संप्राप्ते भिक्षु १३३
के गृहमागते उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्वा विसर्जयेत् वैश्व

दिवाकृतं पापं शक्तो भिक्षुर्व्यपोहितुं नहि भिक्षुकृतान्दोषान्वैश्वदेवो व्यपो
हति इयं च भिक्षा स्वतंत्रफलार्था भिक्षादानप्रशंसामाह यमः सत्कृ
त्य भिक्षवे भिक्षां यः प्रयच्छति मानवः गोप्रदानसमं पुण्यं तस्याह भ
गवान्यमः भिक्षुकानाह याज्ञवल्क्यः यतिश्च ब्रह्मचारी च विद्या
र्थी गुरुपोषकः अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षडेते भिक्षुकाः स्मृताः अ
तिथयश्चोक्तास्तेनैव शूद्रो वा यदि चांडालः शत्रुर्वा ब्रह्मघातकः अ

आ॰ कं॰ आगतो वैश्वदेवांते सोतिथिः स्वर्गदायक इति   इति पंचमहायज्ञः एषा

१३३ मकरणे प्रायश्चित्तमाह व्यासः होमान्नदानरहितं न भोक्तव्यं कदा

चन अकृत्वा पंचयज्ञांस्तु भुक्त्वा चांद्रायणं चरेत् यदि दैवान्माध्या

ह्निकं स्वकाले न भवति चेद्गौणकाले कार्यं गौणकालेप्यसंभवे यमः

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि चेत् शर्वर्याः प्रथमे यामे १३३

तानि कुर्याद्यथाक्रमं अत्र मुख्यकालानुरोधात्सायंसंध्योपासन

भ्य इतिमन्त्रमितीतिच दद्यादन्नंतद्द्विजायकुर्याद्गृहबलिंतथा
अन्नमुष्टिभिर्भवेदाप्नुह्यन्नदोषैर्नलिप्यते ब्राह्मणभोजनाशक्तौ
पराशरः न्यज्ञसिद्ध्येदद्याद्भिक्षांसंकल्पपूर्वकं कूर्मपुराणे
हंतकारमथाग्रंवाभिक्षांवाशक्तितोद्विजः दद्यादतिथयेनित्यं
बुध्वातंपरमेश्वरमिति भिक्षादिलक्षणंमनुनोक्तं ग्रासमात्रा
भवेद्भिक्षा अग्रंग्रासचतुष्टयं अग्रंचतुर्गुणादस्य हंतकारोविधी

आ॰कं॰ थाग्रामे मनसास्वाध्यायमधीयीतद्दिवा नक्तं चेति रत्नावुक्तत्वाच्च वि
१२४ धुरस्य वैश्वदेवे विशेष उक्तो वसिष्ठेन अनग्निकस्तु यो विप्रः सोऽन्नं व्या
हृतिभिः स्वयं हुत्वा शाकलमंत्रैस्तु शिष्टादन्नाद्बलिं हरेत् अथप्र
योगः पूर्ववदग्निस्थापनादि कृत्वान्नमादाय ॐ भूः स्वाहा अग्नय
इदं नमम भुवः स्वाहा वायव इ० स्वः स्वाहा सूर्याय० भूर्भुवः स्वः १२४
स्वाहा प्रजापतय इदं अथ शाकलमंत्रास्तैत्तिरीयकारण्ये देवकृतस्ये

नसो वयजनमसि स्वाहा ॐ पितृकृतस्यै० ॐ मनुष्यकृतस्यै० ॐ आ
त्मकृतस्यै० (यजनमसि) ॐ यत्सुषुप्तस्य जाग्रतश्चैनकृतमस्यावत
यजनमसि० यद्दिवा नक्तं चैनश्च कृतमस्याव: यद्विद्वांसश्चाविद्वां
सश्चैनश्च कृतमस्याव० ॐ एनस एनसो वयजनमसि स्वाहेत्ये
कादशाहुतीर्हुत्वा सर्वत्राप्यग्नये इदं न ममेत्युद्देशत्यागो पूर्ववत
कुर्यादिति ततो देवं संपूज्य नैवेद्यं प्रदर्श्य नित्यश्राद्धं कुर्यात् त

दृदेवतं विश्वेदेवविहीनं दक्षिणापिंडावाहन स्वधाकाराग्नौकरण
ब्रह्मचर्यादिनियमरहितं च कार्यं तत्र दक्षिणादाने विकल्पः विधा
य कतुमत्कृत श्राद्धचंद्रिकायां द्रष्टव्यं देशकालौ निर्दिश्यास्मत्पि
तृपितामहप्रपितामहानां अमुकशर्मणां अमुकगोत्राणां वसुरु
द्रादित्यस्वरूपाणां तथा मातामहमातुःपितामहमातुःप्रपिता
महानां नित्यश्राद्धं करिष्य इति संकल्प्य विप्रान्निमंत्र्य चंदनादिना

मादौ कृत्वा आगंतुकानामंतेनिवेश इतिन्यायेनातीतकालकर्मप्रात
र्मध्याह्निकं पश्चात्कार्यमितिन्यायतः प्राप्तं तस्यनिषेधार्थं यथाक्रम
मितिवचनं मरीचिः रात्रौप्रहरपर्यंतं दिवाकृत्यानिकारयेत् अ
वगाहं ब्रह्मयज्ञं सौरं चपरिवर्जयेत् आश्वलायनेस्तु रात्रावपिब्र
ह्मयज्ञः कार्यः तस्यह्वावनध्यायौ यदात्माशुचिर्यद्देशा इतिसूत्रे
तु मध्यंदिनेप्रबलमधीयीते यएवंविद्वान्महारात्रे उषस्युदितेन

आ०कौ० रात्रावश्नातिनित्यशः एकादश्यामुपवसेत् शुक्लपक्षेविशेषतः अर्कोद्वि
१३६ पर्वे रात्रौच चतुर्दश्यष्टमीदिवा एकादश्यामहोरात्रंभुक्ताचांद्रायणं
चरेदितिव्यासः पंचार्द्रोभोजनंकुर्यात्प्राङ्मुखोमौनमास्थितः हस्तौपा
दौतथैवास्यमेषुपंचार्द्रतामता हस्तौपादौचप्रक्षाल्याचमेदित्यर्थः
आश्वमेधिके आर्द्रपादस्तुभुंजीयात्प्राङ्मुखश्वासनेशुचौ पाद १३६
भ्यांधरणींस्पृष्ट्वा पादेनैकेन वापुनरिति आसने वर्ज्यान्याह मनु

ताः गोशकृन्मृन्मयं भिन्नं तथा पालाशपिप्पलं लोहबद्धं सदैवार्क
वर्जयेदासनं बुधः ब्रह्मपुराणे उपसे समेस्थाने शुचौ श्लक्ष्णसमन्वि
ते चतुरस्रं त्रिकोणं च वर्तुलं चार्धचंद्रकं कर्तव्यमानुपूर्व्येण ब्रा
ह्मणादिषु मंडलं हेमाद्रावत्रिः पंचाशत्पलिकं कांस्यं ह्यधिकं भो
जनाय वै ग्रहस्थैस्तु सदा कार्यमभावे रौप्यहेमयोः क्वचिन्निषेध
माह स्मृतिचंद्रिकायां तांबूलाभ्यंजने चैव कांस्यपात्रे च भोजनं

आ० कौ० यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेदिति अत्र दिग्नियमः कौर्मे
१२७ प्राङ्मुखोन्नानि भुंजीतेति आयुष्मान्प्राङ्मुखो भुंक्ते यशस्वी दक्षिणा
मुखः धनवान्पश्चिमायां तु धर्मवान्(पश्चिमा) नुत्तरामुखः पुत्रवां
स्तूत्तरामुखो नाश्नीयात् पुत्रवांस्त्व गृहे नित्यं नाश्नीयादुत्तरा
मुखः सोमवारे तथाभ्यंगं वर्जयेत्सदा बुध इति निषेधात् अ १२७
त्राभ्यंगपदात्सर्षपादितैलाभ्यंग एव निषेधो न तु तिलतैलाभ्यंगः

संपूज्य पलाशादिपात्रेन्नं परिविष्य गायत्र्याप्रोक्ष्य पृथिवीतेपात्र
मित्यादि ब्रह्मार्पणांतं कृत्वा ब्राह्मणं भोजयेत् अशक्तोपि तु देशेन
ब्राह्मणमात्रं भोजयेत् तदशक्तावपिकिंचिदन्नमुद्धृत्य तेदन्नंपि
तृभ्यः स्वधानम इत्युक्का ब्राह्मणाय दद्यात् एतच्चनित्यं नित्यश्राद्धा
करणेत्वर्चेत इति दशधा जपेदिति ऋग्विधाने प्रायश्चित्तश्रवणात्
अथ भोजनविधिः आश्वलायनस्मृतौ अष्टम्योश्चतुर्दश्योः

आ॰कं॰ मशनं श्रुतिचोदितं नांतराभोजनं कार्यमग्निहोत्रसमो विधिरिति
१३८ न चाग्निहोत्रसमो विधिरित्युक्तेः प्रातरेव भोजनं कार्यमिति वाच्य
दिवसस्य तु पंचमे भागे भोजनमाचरेदिति कात्यायनोक्तेः अतो
त्र प्रातःशब्दो माध्याह्निकोत्तरकालपरः अथ परिवेषणं स्मृत्य
तरे शाकादीन्पुरतः स्थाप्य भक्ष्यं भोज्यं च वामतः अन्नं मध्ये प्र
तिष्ठाप्य दक्षिणे घृतपायसं ओदने परमान्ने च आज्यपात्रं यदि स्थि १३८

तं तदाज्यं च भवेद्रक्तं तदन्नं मांसमुच्यते घृतमपि भोजनात्प्रागेव
ग्राह्यं न तूच्छिष्टं नोच्छिष्टो घृतमादद्यादिति स्मृतिचन्द्रिकाकारधृ
तविष्णुवाक्यात् शातातपः हस्तदत्तानि चान्नानि प्रत्यक्षं लव
णं तथा मृत्तिकाभक्षणं चैव गोमांसाशनवत्स्मृतं प्रत्यक्षमपि लव
णं हस्तदत्तमेव निषिद्धं तथाच पैठीनसिः लवणं व्यञ्जनं चैव घृ
तं तैलं तथैव च लेह्यं पेयं च विविधं हस्तदत्तं न भक्षयेदिति श्रु

आ० कं० लपाणौ भविष्ये सैंधवं लवणं यच्च यच्च सामुद्रिकं भवेत् पवित्रे परमे
१३९ मेध्ये ते प्रत्यक्षे अपि नित्यश इति ब्रह्मपुराणे अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्या
दौ प्रांजलिः कारयेत्ततः अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्याथ वं
दयेत् पात्रान्नाग्रासं समुद्धृत्य सम्यक्पात्रांतरे क्षिपेत् जलगादा
यमंत्रेण गोग्रासं विनिवेदयेत् मंत्रस्तु प्रयोगे वक्ष्यते गृह्यपरि १३९
शिष्टे आर्द्रपाणिराचांतः शुचौ देशे प्रत्यङ्मुखः प्राङ्मुखो वा १

तैलाभ्यंगनिषेधे तु तिलतैलं निषिध्यते अभ्यंगस्य निषेधे तु सार्ष
पादि निषिध्यत इति मदनरत्ने प्रचेतोवाक्यात् जीवन्मातृपितृक
स्तु दक्षिणामुखोपि नाश्नीयात् उक्तं च प्रयोगपारिजाते स्मृतिमं
जर्यां पितरौ जीवमाने चेन्नाश्नीयाद्दक्षिणामुखः तयोस्तु जीवतो नै
कस्तथैव नियमस्मृतः इति विज्ञानेश्वरस्य अनिशं मातृहीनानां
यशस्यं दक्षिणामुखं भोजनमिति शेषः मनुः सायंप्रातर्द्विजातीनां

आ०कं०
१४०

ध्यमानामिकांगुष्ठेरपानायानामिकाकनिष्ठिकांगुष्ठेव्यानायकनि
ष्ठतर्जन्यंगुष्ठेरुदानायसर्वांगुलीभिः समानायमुखेजुहुयात्सर्वा
भिरेववासर्वेभ्योजुहुयादेवंवाग्यतोभुक्त्वाम्रुतापिधानमसीत्यपि
धानंप्राश्यशोधितमुखपादपाणिर्हिराचमेदेवंभुंजानोग्निहो
त्रफलमश्नुतेबालपुष्टिमान् सर्ववान्सर्वमायुरेति भविष्यपु १४०
राणेविशेषः भोजनात्किंदन्ना[illegible]जायवेबलिं दत्वाथचित्र

चि

गुप्ताय प्रेतेभ्यश्चेदमुच्चरेत् प्रेतबलिमंत्रोप्यग्रेवक्ष्यते बलिउद्ध
रणं कार्यमित्युक्तं रामार्चनचंद्रिकायां भोजनादौ बलिर्मुक्तः
सहिउद्धत्य भोजनं अनुद्धत्य तु यो भुंक्ते प्राणायामाष्टकं चरेत्
स्मृत्यंतरे चित्राहुतीरनुद्धत्य यो भुंक्ते यासपंचकं अघं स केव
लं भुंक्ते ज्ञानतो ज्ञानतोपि वेति शौनकः स्वाहांताः प्रणवाद्याश्च
नाम्ना मंत्राश्च वायवइति आश्वमेधिके यथा रसं नजानाति जि

आ॰ कं॰ द्वा प्राणाहुतीर्न्नपेत्तथा समाहितः कुर्यात्प्राणाहुतिमतंद्रितइति
१५१ अपरार्केत्रि मधुपर्केच सोमेच अप्सु प्राणाहुतीषुच नोच्छिष्टस्य
भवेद्दोषस्तत्रैश्च वचनं यथा विष्णुपुराणे प्राकूद्रवं पुरुषोश्नीया
त् मध्येच कठिनाशनः अंते पुनर्द्रवाशीतु बल्यारोग्यैर्नमुंच
ति जठरं पूरयेदर्धमन्नैर्भागं जलस्यच वायोः संचारणार्थाय १५१
चतुर्थमवशेषयेदिति आपस्तंबः अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्या षो

विश्य चतुरस्रमंडले पात्रस्य मन्त्रं प्रणवव्याहृतिपूर्वया सावित्र्याभ्यु
क्ष्य स्वादोऽपितो मधोऽपितो इत्यभिमंत्र्य सत्यं त्वर्तेन परिषिंचामीति
दिवा परिषिंचेत् ऋतं त्वा सत्येन परिषिंचामीति रात्रावथ हृष्टि
पातो भुविपतये भुवनपतये भूतानांपतये इति नमोंतैः प्राक्संस्थं
प्रत्यक्संस्थं वा बलिं विकीर्य समाहितोमृतोपस्तरणमसीत्यपः
प्राश्य सव्येन पाणिना पात्रमालभ्य तर्जनीमध्यमांगुष्ठैः प्राणायम

मुध्धृत्यभोक्तव्यंपित्रर्थेनतुचोध्धरेदिति बृहस्पतिः नस्पृशेद्वाम
हस्तेन भुंजानोन्नंकदाचन नपादौनशिरोवस्तिं नपदाभाजनं
स्पृशेदिति निषेधास्त्वाचारमयूखादिषुद्रष्टव्याः पराशरः ए
कपंक्त्युपविष्टानांविप्राणां सहभोजने यद्येकोपित्यजेत्पात्रंशेष
मन्नंनभोजयेत् पंक्तिभेदकान्याह बृहस्पतिः अग्निनाभस्मना
चैवस्तंभेनसलिलेनवा द्वारेणैवचमार्गेण पंक्तिभेदोबुधैःस्मृ

त इति यमोपि उदकं च तृणं भस्म द्वारं पंथास्तथैव च एभिरंतरितं
कृत्वा पंक्तिदोषो न विद्यत इति ग्रंथांतरे नृणां भोजनकाले तु यदि
दीपो विनश्यति तदन्नं पाणिना स्पृष्ट्वा सावित्रीं मनसा स्मरेत् पु
नर्दीपं ततो लब्ध्वा शेषं भुंजीत कामतः अन्यदन्नं न भोक्तव्यं भु
क्त्वा चांद्रायणं चरेदिति देवलः भुक्त्वोच्छिष्टं समाघ्राय सर्वस्मात्
घृतवर्जितं उच्छिष्टभागधेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद्भुवि अमृतापि

आ॰कं॰ धानमसीत्यपः प्राश्य भुवि क्षिपेत् उत्थाय बहिरागत्य मुखहस्तादि
१४३ शोधयेदिति स एव आचम्य च ततः कार्यं दंतकाष्ठस्य भक्षणं भो
जने दंतलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् दंतलग्नमसंहार्यं लेपंम
न्येत दंतवत् न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्नमुद्धरणं प्रति अथ प्र
योगः पाणिपादौ प्रक्षाल्याचम्य श्रीपर्ण्यादिपीठे प्राङ्मुखः प्रत्यङ्मु
खो वोपविश्य भूमिं प्रोक्ष्य चतुरस्रं मंडलं कृत्वा तदुपरि हेमरूप्य १४३

ऽश्रारण्यवासिनः द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य ह्यमितं ब्रह्मचारिणः बौधा
यनः भोजनं हवनं दानमुपहारः प्रतिग्रहः बहिर्जानुर्न कार्याणि
तद्वदाचमनं स्मृतं वृद्धमनुः भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात्[illegible]सः
कथंचन अन्यत्र दधिसक्त्वाज्यपललक्षीरमध्वप इति पललं
तिलमिश्रओदनः प्राणाहुतिग्रहणोत्तरं पात्रं यत्रादौ स्थाप्यमि
त्याहव्यासः न्यस्तपात्रस्तु भुंजीत पंचग्रासान्महामुने शेष

आ॰कं॰ त्र्यसत्यंत्वर्तेन परिषिंचामीति दिवा रात्रौ ऋतं त्वा सत्येन परिषिंचामी

१४४ ति प्रदक्षिणमग्निं परिषिच्य दक्षिणतो भुव्युदकधारां प्राक्संस्थां

कृत्वा तत्र भूपयेनमः भुवनपतये॰ भूतानां पतये॰ धर्माय॰ चित्र

गुप्ताय॰ यत्र क्वचनसंस्थानां क्षुत्तृष्णोपहतात्मनां प्रेतानां तृप्तये

क्षय्यमिदमस्तु यथासुखमिति प्रेतबलिं चैवं बलिषट्कं प्राक्सं १४४

स्थं कृत्वा पर्युदकं दत्वा बलीनुद्धृत्य हस्तं प्रक्षाल्य आपोशनार्थं

जलमादाय वामहस्तमध्यमानामिकांगुष्ठैर्भोजनपात्रमालभ्या
न्नं ब्रह्मेति ध्यात्वा समाहितो मनोपस्तरणमसीतिनिःशब्दं पीत्वा
घृताक्तमन्नं पूर्वोक्त तत्तदंगुलिभिः सर्वाभिर्वास्येयं च प्राणाहुती
र्जुहुयात् तत्रमंत्राः ॐ प्राणाय स्वाहा प्राणायेदं नमम ॐ अ
पानाय० अपानाये० ॐ व्यानाय० व्याना० ॐ उदाना० उदाना०
ॐ समानाय स्वाहा समानायेदं नमम ॐ ब्रह्मणे० ब्रह्मण इदं०

आ॰कं॰ ततो जलं स्पृष्ट्वा यथेष्टं लौकिकवाक्याननुच्चारयन् कवले कव
१४५ ले इष्टदेवतां स्मृत्वा भोजनं कुर्यात् एतच्च भोजनं रहसि कार्यं त
था च स्मृतिचंद्रिकायां देवलः आहारं तु रहः कुर्यान्निर्हारं चैव
सर्वदा गुप्ताभ्यां लक्ष्मियुक्तः स्यात्प्रकाश्ये हीयते श्रियेति ततो
भोजनांते पात्रमन्नं किंचिद्गृहीत्वा प्राय भूमौ विसृज्य तत्र मंत्रः १४८
अस्मत्कुले मृता ये च पितृलोकविवर्जिताः भुंजंतु मम चोच्छिष्टं

योरभावे द्विपं चाशास लपरिमितं कांस्यपात्रं निधाय परिवेषणं का
रयित्वा तस्मादन्नाद्गो ग्रासार्थमन्नं पात्रांतरे कृत्वा सौरभेय्यः स
र्वहिताः पवित्राः पुण्यराशयः प्रतिगृह्णंतु मे ग्रासं गावस्त्रैलोक्य
मातर इति मंत्रेण गवे ग्रासं दत्वा चम्यप्रांजलिरन्नं प्रणम्यास्माकं
नित्यमेतदस्त्विति प्रार्थ्य ॐ भूर्भुवः स्वः तत्सं॰दित्य न्नमभ्युस्य स्वा
दोपितो मधोपितो वयं त्वावद्रमहे अस्माकमवितामवेत्यभिम

आ॰कं॰ मनुमंत्र्य प्रणवेनात्मानं ब्रह्मणि संयोज्य जलेन हस्तौ निघृष्य तज्ज
१४६ लमंगुष्ठाभ्यामक्ष्णोर्निषिंचेत् तत्र मंत्रः शर्यातिं च सुकन्यां च च्य
वनं शक्रमश्विनौ भुक्तमात्रस्मरेद्यस्तु चक्षुस्तस्य न हीयत इति
ततः शतपदानि गत्वा स्वासने उपविश्य अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च
भुक्तं मयान्नं जरयत्वशेषं सुखं ममैतत्परिणामसंभवं यच्छत्वरो
गं मम चास्तु देहं इत्युदरं परिमृज्य तांबूलं भक्षयेत् अथ तां १४६

बूलभक्षणमाह मार्कंडेयः भूयोप्याचम्यकर्त्तव्यं ततस्तांबूल
भक्षणं वसिष्ठः सुपूगं च सुपत्रं च चूर्णेन च समन्वितं दत्वा तु
द्विजदेवेभ्यस्तांबूलं चर्वयेद्द्विजः पर्णमूले भवेद्व्याधिपर्णाग्रे
पापसंभवः चूर्णपत्रं क्षिपेदायुःशिराबुद्धिविनाशिनी तस्मा
दग्रं च मूलं च शिरां चैव विशेषतः चूर्णपत्रं वर्जयित्वा तांबूलं खा
दयेदथेति इतिश्रीभारद्वाजमहादेवभट्टात्मजदिवाकरकृते

आ॰र्के॰ आचारार्केपंचमभागकृत्यं वेणुसंभवनिनादमोहिता गोपिका
१४७ स्तटमुपेत्ययामुनं येनसार्धमरमंतसंभ्रमात्तंभजामिवसुदे
वनंदनं अथषष्ठादिभागकृत्यं इतिहासपुराणाद्यैः षष्ठसप्त
मकोनयेत् अष्टमेलोकमात्रातु बहिः संध्याततःपुनः यमः
रवेरस्तमयात्पूर्वंघटिकैकायदाभवेत् सायंसंध्यामुपासी १४७
तकुर्याद्धोमंचपूर्ववत् सायंसध्यायांविशेषोलिख्यतेशौनकः

पात्राच्चैवं भुविक्षिपेत् उत्तरापोशनार्थं जलमादाया मृतापिधा
नमसीत्यर्धं पीत्वार्धं रौरवे पुण्यनिलये – ग्नार्बुदनिवासिनां अ
र्थिनामुदकं दत्तमक्षय्यमुपतिष्ठत्विति मंत्रेण पितृतीर्थेन भूमौ नि
षिच्यां गणादावागत्य अद्भिः पाणिमुखे संशोध्य षोडशगंडूषान्
कृत्वा दंतकाष्ठेन दंतान्संशोध्य हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्य भोजनपा
त्र प्रक्षालनं तद्देशमार्जनं कारयित्वाचम्याप्यायस्वेति भुक्तमन्न

आ॰कं॰ १४८ रूर्ध्वसंध्ययोः क्षिपेदिति शौनकोक्तेश्च गृह्यपरिशिष्टेपि अथा
चम्य दर्भपाणिः पूर्णमुदकांजलिमुधृत्यादित्याभिमुखस्थि
त्वा प्रणवव्याहृतिपूर्वया सावित्र्या त्रिरर्घ्यं निवेद्य क्षिपेदिति श्री
मातामहचरणानां पूर्ववत्त्रिरर्घ्यं दत्वेति वदतामयमेवाशयः
प्रयोगपारिजातादयः सर्वे वाजयेययाजिनश्चैवमेवाहुः जेष्ठभि १४८
श्लोषः कारिकायां अर्धास्तमय आदित्ये पश्चिमस्य य उत्तरः

भागस्तन्मुखआसीनः सावित्रींवाग्यतोजपेदिति उत्तरः प्रतीच्या
ष्टमो भाग इत्यर्थः देशोष्टधाविभक्तायाः प्रतीच्याभागसप्तकं
त्वा दक्षिणतोन्यस्तुयोष्टमोभाग उत्तरः अस्याभिमुखतोविप्रोभू
त्वा प्रयतमानसः जपन्नासीतसावित्रींसंध्याकृत्यमतंद्रित इति शौ
नकोक्तेः उपस्थानेविशेषः शौनके इमंमेमेवरुणेत्यादि सायंका
लेविशेषत इति व्यासोऽपि जपद्वारुणमंत्रास्तु इमंमेवरुणादिका

आ०र्कं० नूचतुर्मंत्रान्विशेषज्ञः संध्याफलमवाप्नुयादिति अथप्रयोगः त
१५९ त्रहस्तोपादौ प्रक्षाल्यद्विराचम्य प्राणानायम्य ममसायंसंध्यामुपा
शिष्य इति पूर्ववस्त्रथममार्जनं कृत्वा जलमादाय अग्निश्चेत्यस्या
नुवाकस्य याज्ञवल्क्युपनिषद् ऋषिः अग्निमामन्युमन्युपतयःकृता
निदेवताः गायत्रीपंक्तिर्विराट् छंदांसि मंत्राचमने वि० अग्निश्च १५९
मामन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षंतां यदह्ना

अग्निश्चेत्यनुवाकेन सायंकालेपिबेदपः इदं मंत्राचमनं अथा
र्घ्यदानं तच्च प्रातस्तिष्ठन्नर्घ्यदानं सायं तूपविशन्भुवीति यज्ञ
वाक्यात्सायं संध्यायामुपविश्यैव केचिदर्घ्यदानं कार्यमित्याहुः
तच्चिंत्यं जलमंजलिनादाय गायत्र्याचाभिमंत्रितं दद्यादर्घ्यत्र
यंस्तिष्ठंस्त्रिषु कालेषु बद्धश्च इत्याश्वलायनस्मृतेः पाणिभ्यां
जलमादाय गायत्र्याचाभिमंत्रितं रवेरभिमुखस्तिष्ठंस्त्रि

आ-कं० त्वावायव्यलग्नपश्चिमभागाभिमुखोभूत्वारथ्यांरथ्यादित्यमंड
१५० लमध्यस्थांश्यामांश्यामांबरानुलेपनस्त्रगाभरणामेकवक्त्रांश
खचक्रगदापद्मांचतुर्भुजांगरुडासनारूढांविष्णुदेवत्यांसाम
वेदमुदाहरंतींस्वर्लोकाधिष्ठात्रींसरस्वतींनामदेवतांध्यात्वाम
नसासंपूज्ययथाशक्तिजपेत्ततउपस्थानंकुर्यात्तद्यथा १५०
इमंमेवरुणतत्वायामीत्यृचोराजीगर्तःशुनःशेपऋषिःवरुणोदे

वता आद्या गायत्री द्वितीया त्रिष्टुप् वरुणोपस्थाने वि० ॐ इमं मे वरुणश्रु
धीहवमद्याच मृलय त्वामवस्युराचके तत्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानस्तदा
शास्ते यजमानो हविर्भिः अहेळमाणो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आ
युः प्रमोषीः जातवेदसे इत्यादि पूर्ववदिति सायंसंध्या अथ सायमौ
पासनं पूर्वोक्तं ब्रह्मचारी चाग्निकार्यं कुर्यात् अग्निकार्यं ततः कुर्या
त्संध्ययोरुभयोरपीति योगिवाक्यात् सायमेवाग्निमिंधीतेत्येकर

आ॰कं॰ न्ति लोगोभ्युक्तेः तच्चेत्थं आचम्य तिथ्यादि अनुकीर्त्य मम उ॰र्थे प्रातर
१५१ ग्नि कार्यं करिष्य इति संकल्प्याग्न्यावाहनादि पूजनांतं कृत्वा प्रादेशमात्रां
समिधं गृहीत्वाग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे. तयात्वमग्ने वर्धस्व
समिधा ब्रह्मणा वयं स्वाहेति जुहुयात् अग्नय इदं न ममेति त्यजेत्. ततो आ
र्द्रपाणितलमग्नौ प्रताप्य ॐ तेजसा मा समनज्मीति सर्वतोऽष्टद्वयं मु १५१
खमवाङ्गि· मज्य पाणिं प्रक्षाल्य पुनर्द्विवारमेवं कृत्वा तिष्ठन्नग्निमुपति

पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्ना अहस्त
दवलुंपतु यत्किंच दुरितं मयि इदमहं माममृतयोनौ सत्ये ज्यो
तिषि जुहोमि स्वाहेति पीत्वा पूर्ववद्द्विराचम्य द्वितीय तृतीय चतु
र्थ मार्जनाघमर्षणांतं कृत्वा पश्चिमाभिमुखस्तिष्ठन्पाणिभ्यां ज
लमादाय सावित्र्याभिमंत्र्य श्रीसवित्रे इदमर्घ्यं समर्पयामीति
त्रिर्दद्यात् ततोऽसावादित्यो ब्रह्मेत्यादि गायत्रीजपसंकल्पांतं

आ०कं० योभिवादयेदित्यग्निकार्ये अथ दीपकालमाहमरीचिः रवेरस्तस
१५२ मारभ्य यावत्सूर्योदयो भवेत् यस्य तिष्ठेद्गृहे दीपस्तस्य नास्ति द
रिद्रता आयुर्दः प्राङ्मुखो दीपो धनदः स्यादुदङ्मुखः प्रत्यङ्मु
खो दुःखदोसौ हानिदो दक्षिणामुख इति प्रत्यङ्मुखनिषेधस्तु का
र्यकारि नित्य दीपविषय एव श्रीकीर्तिवीर्यादिदीपः प्रत्यङ्मुख ए १५२
व स्थाप्यः ततो देवं संपूज्य द्वितीयभोजनं कृत्वा पुस्तकादि दर्शनेन

शर्वरीप्रथमभागं नीत्वा स्वपेत् अथ स्वापविधिर्मात्स्ये शुचिदेशे
विविक्ते तु गोमयेनोपलेपयेत् वैदिकैर्गारुडैर्मंत्रैरभिमंत्र्य स्वप
न्ततः मंगल्यं पूर्णकुंभं च शिरःस्थाने निधापयेत् रात्रिसूक्तं जप
न्रात्रौ रात्रिक्षामो भवेन्नरः स्कांदे उपानहौ वैणवदंडमंबुपात्रं
तथैव च तांबूलादीनि सर्वाणि समीपे स्थापयेद्गृही न स्वपेद्दिस्य
नुरत्तौ मार्कंडेयः नार्द्रवासाश्च नग्नश्च नोत्तरापरमस्तकः नाक

आ०कृ० शेसर्वतः शून्येन च चैत्य द्रुमे तथेति स्वापकाले विष्णुं नमस्कृत्य स्व
१५३ पं कुर्वीत रात्रिसूक्तं जपंस्मृत्वा देवांश्च सुखशायिनः नमस्कृत्या
व्ययं विष्णुं समाधिस्थं स्वपेन्निशीति चंद्रिकाकारधृत पुराणात्
सुखशायिनो गस्त्यादीन् विष्णुपुराणे प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्या
यामथ वा नृप सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतं तु रोगदमिति आश्व १५३
लायनः पत्नीमृतुमतीं स्निग्धां त्वक्तां भोगविवर्जितां उपेयान्मध्य

ष्ठेत् तत्र मंत्राः मयिमेधां मयिप्रजां मय्यग्निस्तेजोदधातु मयिमेधांमयि
प्रजां मयींद्र इंद्रियं दधातु मयिमेधांमयिप्रजां मयिसूर्योभ्राजोदधातु
यत्तेअग्नेतेजस्तेनाहं तेजस्वीभूयासं यत्तेअग्नेवर्चस्तेनाहं वर्चस्वीभू
यासं यत्तेअग्नेहरस्तेनाहं हरस्वी भूयासमेभिरूपस्थायविभूतिंध
त्वा आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेतित्रिप्रवरान्वितभारद्वाजगोत्रो
त्पन्नोहं तोमदेवशर्माभोअग्नेत्वामभिवादयेएवं स्वस्वप्रवराद्युच्चा

आ०कं० लां न वा भग्नां नासमां मलिनां न च न च जंतुमयीं शय्यामधितिष्ठे
१५४ द्ना स्त्तामिति पर्यंकोप्युक्तस्तत्रैव आयामः सप्ततालः स्याच्चतु
स्तालं च विस्तृतं ।द्वितालमुन्नतं ज्ञेयमेतत्पर्यंकलक्षणं तालादिप्रमा
णं चोक्तं प्रयोगरत्ने स्मृत्यंतरे अंगुष्ठादिकनिष्ठांतं भवेन्मानं च
तुष्टयं प्रादेशस्ताल गोकर्णवितस्तिस्तु यथाक्रममिति अथ स्त्री १५४
कस्युमारुह्य त्तः भर्तृपादौ नमस्कृत्य पश्चाच्छय्यां समाविशेत् यथा

अथ रतिः संस्मृत्य परमात्मानं पत्न्या जंघे प्रसारयेत् योनिं स्पृष्ट्वा
जपेत्सूक्तं विष्णुर्योनिं प्रजापतेः रेतः सिंचेत्ततो योन्यां तस्माद्ग
र्भं बिभर्ति सेति याज्ञवल्क्यः षोडशर्तुनिशास्त्रीणां तस्मिन् युग्मा
सु संविशेत् यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् मनुः
तासामाद्याश्चतस्रस्तु निंदितैकादशी तथा त्रयोदशी च शेषास्तु
प्रशस्तास्तत्र रात्रयः अमावास्याष्टमी चैव पूर्णमासी चतुर्दशी व

आ॰ कं॰ ब्रह्मचारीभवेन्नित्यमप्यृतौस्नातकोद्विजइत्यादिमयूखादिषुद्रष्टव्याः
१५५ स्मृत्यर्थसारे ऋतौतुमैथुनेस्नायाद्गर्भसंभूतिशंकया अनृतौतद्भा
वाच्चशौचंत्रिर्मूत्रवच्चरेत् तत्र ऋतुदर्शनमारभ्यषोडशदिवसेषा
द्यदिनचतुष्टयमेकादशींत्रयोदशींचविहायावशिष्टेषुदिवसेषुपुत्रा
र्थीयुग्मदिनेकन्यार्थीअयुग्मदिनेचतुर्थीषष्ठ्यष्टमीचतुर्दशीपं १५५
चदशीश्राद्धाहःपूर्वदिनव्रतोपवासश्राद्धनिमंत्रितत्वञ्चशनिर

रात्र्यंते जीर्णेन्नेत्तरसमानसरति यमः पूर्वरात्रे व्यतीते तु स गच्छेद्रति
मंदिरं पादौ प्रक्षालयेत्पूर्वं पश्चाच्छय्यां समाविशेत् धौतवस्त्रं चतां
बूलं संयोगेन शुभावहं शय्या चोक्ता शिल्पशास्त्रे चतुराशीतिपर्वा
णि दैर्घ्ये या परिकल्पयेत् षष्ट्यंगुलानि विस्तारं मंचकं हस्तसंमितं
एवं शय्या विधातव्या सर्वेषां शयनोचिता मानाधिक्ये दरिद्रः स्यात्
मानाहीने सुखक्षयः इति स्मृतिचंद्रिकायां विष्णुपुराणेपि न विशा

आ० कौ० रणे प्रत्यवायः स्मृत्यर्थसारे नास्तिक्यात्कर्महानौ तु मासेन पतितः स्मृ
१५६ तः द्वादशाब्दव्रतेनैव तस्य शुद्धिस्तु नान्यथा तन्निरीक्ष्यार्कमीक्षेत
स्पर्शे स्नायात्सचैलकं तेन संभाषणं हास्यं कुर्वन्नब्देन तत्समः त
दन्नभुक्चासयस्तु स सर्पो गहने वने आश्वलायनः बह्वृच्यं वा स्व
गृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितं तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो
भवेदिति कूर्मपुराणे इत्येतदखिलं प्रोक्तमहन्यहनि वै मया ब्राह्म १५६

णानां कृत्यजातमपवर्गफलप्रदं नास्तिक्यादथवालस्याद्ब्राह्मणो न
करोति यः स याति नरकान्घोरान्कालयोनौ प्रजायते नान्योऽवि
मुक्तये पंथा मुक्त्वाश्रमविधिं स्वकं तस्मात्कर्माणि कुर्वीत तुष्ट्येप
रमेष्ठिन इति गोभिलः योविप्रः कृतनित्यस्तु स सर्वान्कृतवान्मखा
न् स स्नातः सर्वतीर्थेषु तप्तं तेनाखिलं तपः कौर्मे नैत्यकेनास्त्य
नध्यायः संध्योपासन एव च उपाकर्मणि चोत्सर्गे होममंत्रेषु चैव हि

आ॰कौ॰ तथा नानध्यायेजपेद्वेदान् रुद्रांश्चैवविशेषतः पौरुषंपावमानं
१५७ च गर्हीतानियमाद्दृतइति हारीतः अनुष्ठितंतुयद्देवैर्मुनिभिर्यद
नुष्ठितं नानुष्ठेयंमनुष्यैस्तत्तदुक्तंकर्म आचरेदितिदिक् उ
क्तंनात्रमयास्वयंस्वचरितंयथात्तवर्तक्यादिभिः प्रोक्तं धर्मवि
निर्णयेतदखिलंस्पष्टंपरत्नमये संदिष्टगुरुदत्तमंत्रकृपया १५७
शार्दूलविक्रीडितंतेनश्रीरविमंडलांतरगतोनारायणःप्रीय

त्रिभौमभरणीकृत्तिकार्द्रामघापूर्वाफल्गुनीविशाखाज्येष्ठामूलपूर्वाषा
ढापूर्वाभाद्रपदात्रिजन्मनक्षत्रसंक्रान्तिव्यतीपातवैधृतिव्यतिरिक्ते
शय्यांतरे उपवीतीमन्मथगृहं स्पृष्ट्वा वि कुर्यान्निमित्तिजपित्वाईश्वरं
स्मृत्वोपेत्योत्थाय स्नायात् अन्ते तु पूर्वोक्तं शौचं कुर्यात् एवं यथा
योगमुष्यः सन् स्वशय्यां यथासुखं प्रबोधपर्यंतं स्वपित्वा पुनः प्रभा
ते उत्थाय प्रातःस्मरणादीनि कर्माणि प्रतिदिनं कुर्यात् एतेषामक

आ॰ क्रं॰ ३.५६

ता॥ १ इतिश्रीमद्भारद्वाज महादेवभट्टात्मज सकलविद्यानिधान
श्रीदिवाकरकृते आचारार्केऽष्टमभागकृत्यं तत्पादपंकजपराग
पवित्रदेशाद्दिवाकले वरमिदं किलदार्षदं सा जग्राह गोत्तमव
धूः कमनीयरूपं तं जानकीपतिमजं मनसा स्मरामि १ श्री
कृष्णः प्रीयतां माघशुक्लपंचम्यां समाप्तिमगमत् ग्रंथ १५६
~~इदं पुस्तकं [illegible] नामकस्य~~ प्राणनाथस्येदं पुस्तकं

॥ इतिज्ञानार्कः समाप्तः ॥ पत्राणि ॥ १५

INDIAN INSTITUTE OF ADVANCED STUDY
Acc. No. 23970
Date 22.3.68
23970